

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**ETİK BİR PROBLEM OLARAK
İKİNCİL DOĞA: ÇEVRE**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Selma SAV

Temmuz-2017

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**ETİK BİR PROBLEM OLARAK
İKİNCİL DOĞA: ÇEVRE**

Selma SAV

**Tez Danışmanı:
Yrd. Doç. Yaylagül Ceran KARATAŞ**

Temmuz-2017

ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Selma Sav'ın hazırladığı ve jüri önünde savunduğu "Etik Bir Problem Olarak İkincil Doğa: Çevre" başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

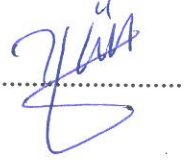
JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr., Yaylagül Ceran-KARATAŞ

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

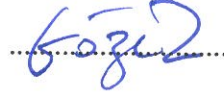
İMZA

Üyeler:

Doç. Dr, Özkan GÖZEL

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. , Habip Türker

Kurumu: İbn Haldun Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Yaylagül Ceran Karataş

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 7 Temmuz 2017

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Selma SAV

[İmza]

ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR

Günümüzde çevre sorunları herkesi ilgilendiren bir noktaya ulaşmıştır. Bu çalışma sorunların felsefi kaynağına dair sorgulamalar yapmayı amaçlamıştır. Bu sorgulamaların ışığında felsefi alanda bir çözüme ulaşılabilir mi sorusuna cevap aramıştır. Bu bağlamda çalışmanın yol açıcı olma noktasında katkı yapmayı amaçladığını belirtmek isterim.

Bir emek ve çaba sonucu oluşan bu çalışmada emeği geçen herkesin katkısı özeldir. Başta felsefe serüvenimizde bize olan inancını ve desteğini yolun başından beri esirgemeyen, bu alanda kıymetli bilgiler edindiğimiz, Bölüm Başkanımız sayın İhsan Fazlıoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışma alanımı zenginleştiren, her türlü desteği ile bu sürece yön veren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Yaylagül Ceran Karataş'a teşekkür ederim.

Zorlu bir süreç olan tez sürecinde ve eğitim hayatımın büyük bir bölümünde düşünsel çerçeveyi genişleten ve tecrübeleri ile yolumu aydınlatan hocalarım Mustafa Çaldak ve Mücahit Pişkin'e teşekkür borcum vardır. Ayrıca uzun yıllardır birlikte yol aldığım sevgili dostum İclal Bağcı'ya teşekkür ederim.

Son olarak sabırlı bekleyişleri ve destekleri için aileme, teknik sıkıntılarda yardımına koşan sevgili kuzenim Yasir Koç' a teşekkür ederim.

İçindekiler

ONAY	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	II
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
Giriş	1
1. Temel Kavramlar	4
1.1. Doğa-Physis	4
1.2. Çevre	6
1.3. Çevrenin Kurucu Unsurları	8
1.3.1. Bilen Özne Olarak İnsan	8
1.3.2. Çevrenin Mekanı: Doğa	10
1.3.3. İnsan-Çevre-Doğa İlişkisi	13
1.3.4. İkincil Doğa Olarak Çevre	16
1.4. Çevre Sorunları	20
2. ETİK BİR PROBLEM OLARAK ÇEVRE	26
2.1. Etik Açından Çevre	26
2.1.1. Çevre Problemine Etik Yaklaşımlar	28
2.1.2. Çevre Etiğinin Amacı	29
2.2. Ontolojik ve Metafizik Açından Çevre	31
2.3. Teknolojik Açından Çevre	32
2.4. Ekonomik-Politik Açından Çevre	39
3. ÇEVRE ETİĞİ KURAMLARI ve ELEŞTİRİLERİ	43
3.1. ÇEVRE ETİĞİ KURAMLARI	43
3.1.1 İnsan Merkezli (Anthropocentric) Etik	43
3.1.2. Çevre Merkezli (Ecocentric) Etik	46
3.1.3. Canlı Merkezli (Biocentric) Etik / Derin Ekoloji	50
3.1.4. Ekofeminizm	53
3.2. ÇEVRE ETİĞİ ELEŞTİRİLERİ	61
3.2.1. Çevre Etik Olarak Cevaplanmamış Bir Problem midir?	61
3.2.2. Alternatif Bir Yaklaşım: Süreç Felsefesi	64
4. Sonuç ve Değerlendirme	68
Kaynakça	70
Özgeçmiş	74

ÖZET

Etik bir Problem Olarak İkincil Doğa: Çevre

Bu çalışmanın amacı çevrenin kendinde bir etik problem olmadığını, insan ile ilişkisi noktasında etik bir soruna dönüştüğünü ortaya koymaktır.

Yapılan analizler sonucunda çevre sorunlarının insanın doğaya bakışı ile ilgili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle modern dönem metafiziğinde insanın konumlandırılma biçimi doğayı araç haline getirmiştir. İnsanın doğayı sadece ölçülebilir yönüyle idraki sorunların başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim doğanın ve çevrenin kendi içinde bir sorun teşkil ettiği söylenemez. İnsanın doğaya bakışı ile beraber etik bir sorundan söz edilebilir.

Öne çıkan sorunların çözümü için geliştirilen yaklaşımlar etik yönüyle insan merkezli, çevre merkezli, canlı merkezli ve ekofeminizm başlıkları halinde incelenmiştir. Bu yaklaşımların özellikle uygulanabilirlik yönüyle tartışmaya açık yönlerinin olduğu görülmüş eleştirilere yer verilmiştir.

Bu çalışma çevreyi etik penceresinden değerlendirmekle beraber ekonomi-politik ve teknoloji zemininde de ele almıştır. Tüm bu değerlendirmeler sonucunda halihazırda bulunan felsefi yaklaşımlara süreç felsefesinin alternatif olup olmayacağı tartışılmıştır. Süreç felsefesinin insanı doğanın bir parçası olarak gören yaklaşımı modern dönem anlayışına karşı bir oluşumdur. Doğa, insanın karşısında duran bir nesne değil, insanın dahil olduğu bir mekandır. Bu mekanda canlılık, süreklilik söz konusudur. Bu nedenle süreç felsefesi, çözüm bulma arayışında yola açıcı olabilir.

Anahtar Kelimeler: çevre, doğa, etik.

ABSTRACT

Secondary Nature as an Ethical Problem: Environment

The aim of the thesis is to show that the environment is not an ethical problem in itself and that it is an ethical problem in relation to human.

As a result of the analyzes made, it is concluded that the environmental problems are related to the view of the human to nature. Especially in the metaphysics of the modern period, human positioning has made nature a tool. Human perception of nature only with its measurable sides begun to cause problems. As a matter of fact, it can not be said that nature and the environment constitute a problem in itself. An ethical question can be mentioned with the view of man to nature.

Approaches developed for the solution of emerging problems are ethically oriented as human-centered, environment-centered, bio-centered, and ecofeminism. Criticisms have been given that these approaches are particularly open to debate in terms of feasibility.

This study assesses the environment from an ethical perspective, as well as the economic, political and technological background. As a result of all these evaluations, it has been argued that the process philosophy may be alternative to the existing philosophical approaches. The approach of the philosophy of process that evaluates human as a part of nature is a contradiction to the understanding of the modern period. Nature is not an object standing in front of a person but a place where a person is involved. This place is about vitality and continuity. For this reason, process philosophy can be path-opening in search of solutions.

Key Words: Environment, nature, ethics.

Giriş

Tanrı, doğa ve insan kavramları düşünce tarihinde merkezi bir yere sahiptir. İnsan, insanın içerisinde bulunduğu doğa ve doğayı var eden Tanrı. Bu üç kavram insanın düşüncesinin dayanak noktalarıdır. Her biri bir araya gelerek bir bütün oluşturmuşlardır. Anlam-değer dünyamızı oluşturan bu değerler birbirleriyle oldukça bağlantılıdır. Bu nedenle bir alanda gerçekleşen kavrayış farklılığı diğerine etki etmektedir. Bu parçalardan doğa, bu tezin temel kavramlarından birini oluşturmaktadır. Bu nedenle doğaya dair düşüncenin süreç içerisinde nasıl şekillendiği önem arz etmektedir. Doğaya dair düşünme biçiminin değişimi, nedenleri ve getirileri bu tezin temel tartışmalarından olacaktır. Doğaya dair düşünme biçimine etki eden Tanrı ve insan kavramlarının idrak ediliş biçimi, dönüşümleri de bu tartışmaya eşlik edecektir.

Doğanın idrak edilme biçiminin zaman içinde farklılıklar göstermesinin çeşitli sebepleri vardır. Bu noktada etkili olan bilimsel gelişme ve keşifler ile beraber teknoloji, nüfus artışı, enerji tüketimi, toplumlar arası gelir düzeyi farklılıkları ve buna benzer sosyo-ekonomik faktörler etkilidir. Tüm bu getiriler içerisinde insanın teknolojiyi oluşturma ve bilimsel çalışmalara olan katkısı tartışılmazdır. Ancak olası olumsuz sonuçların beklenenden daha ileri boyutta olduğu da görülmektedir. Burada insanın geline nokta rolünün ne boyutta olduğu, bu dönüşüme olumlu ya da olumsuz katkılarının olduğu meselenin çetrefil olduğuna işaret eder. Nitekim geline nokta insanın zarar gördüğü de aşikardır.

Görünen kısmı ile doğaya dair idrak değişince, dış dünyadaki etkisi de bu doğrultuda gerçekleşir. Burada arka planda gerçekleşen düşüncedeki dönüşümün üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü düşüncedeki değişim doğa kavramından ziyade çevre kavramına işaret etmektedir. Doğa kavramının kullanım sıklığının yerini çevre kavramı almıştır. Bu bütün içerisinde, konumuz ile bağlantılı olarak ‘Doğa’nın kavrayışındaki değişim, insanın ‘çevre’yi oluşturmadaki rolünde belirleyici olmuştur.

Çevre kavramının oluşması doğadan beslenmesiyle gerçekleşir. Genel itibarıyla doğanın kendisinden hareketle, sonradan oluşturulmuş bir kavramdır. İlk paragrafta belirttiğimiz üzere insan büyük bir bütün olan evrenin önemli bir parçasıdır. Bu bütünlük içerisinde doğaya ve Tanrıya dair düşünüş biçimi ilerleyen zamandaki gelişmeleri belirleyecek niteliktedir. Zaman zaman değişimler geçiren insanın değerlendirme biçimi özellikle sanayideki buluş ve icatlar ile beraber büyük değişiklikler geçirir. Bu değişikliklerin

ileriye dönük olumsuz sonuçları da modern dönemlerde görülmeye başlanır. Bilimsel devrim ve gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan en olumsuz sonuçlardan bir tanesi çevre problemidir.

Çevre problemi ifadesi ilk duyulduğunda kirlilik, küresel ısınma, çeşitli canlı türlerindeki tükenme gibi sorunları çağırıştırır. Genel itibariyle bu sorunlar ele alınırken insanın nerede durduğu, problemlere ne kadar dâhil olduğu, doğanın bir parçası mı yoksa doğaya hükmeden bir varlık mı olduğu soruları sorulmalıdır. İnsan, dâhil olduğu bu doğaya nereden bakmaktadır? Çevre sorunları insanı doğrudan etkilediği ölçüde mi dikkate alınmaktadır? Değerli bir varlık olarak kabul ettiğimiz insan kendisi dışında neye değer verir? Değer veriyorsa bu ahlaki kaygıların bir sonucu mudur? “ Çevre sorunları insan olarak neye değer verdiğimiz, ne tür yaratıklar olduğumuz, ne tür bir yaşam sürdürdüğümüz, doğadaki yerimizin ne olduğu, ne tür bir dünyada kendimizi geliştirebileceğimiz gibi temel birtakım soruların sorulmasını gerektirir.”¹ İnsanın havası ve suyu temiz, yaşamsal tehdit içermeyen bir çevrede yaşamaya hakkı var mıdır, sorusu da cevabı aranan sorulardan biridir. Bu tezde, belirttiğimiz sorulara cevap arama çabası içinde olacağız. Bu sorular etrafında yol alırken asıl odak noktamız çevrenin etik bir sorun olarak nerede ve nasıl sorun oluşturduğu olacaktır. Çevrenin etik bir sorun oluşturmasının insanın etik bir varlık olarak sürece dahil olmasıyla ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bununla beraber çevre sorunlarının nasıl aşılabileceği ve çözüm noktasında neler yapılabileceği tartışılacaktır.

Birinci bölümde temel kavramlar olan doğa ve çevrenin tanımları ile birlikte işlevlerinden söz edilecektir. Doğa ve çevrenin insan ile olan ilişkisi üzerinde durulacak, dönem ve gelişmelere göre gösterdiği değişim ele alınacaktır. İnsanın yeryüzünde değişimin kaynağı olduğu günden bu yana doğa ve çevreyi ele alış biçimi, idraki üzerindeki etkenler bu yolda aydınlatıcı olacaktır. Düşünce tarihinde insandan bağımsız olarak üzerine söz söylenebilecek alan yoktur. Bu nedenle insanın neyi etkilediği ve neyden etkilendiği doğa ve çevre özelinde değerlendirilecektir. İnsanın kendine ve içerisinde bulunduğu mekanlara olan etkisi ve katkısı oldukça önemlidir. Bu bağlamda doğa ve çevreye dair algı ve idraki bu mekanların değişiminde etkili olacaktır. İnsanın oluşturduğu yaşam alanı ile uyumu, değiştirme çabası, ihtiyaçlarına göre şekillendirmesi yeni bir kurulumu meydana getirir. Bu düzende insanın çevre ile olan ilişkisi zaman içinde bazı sorunları meydana getirmişti. Çevre sorunları bu bağlamda en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın konu edindiği bir sorun olarak çevre sorunları da bu bölümde yer alacaktır.

¹ Jardins, J. R. (2006). *Çevre Etiği/ Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s.35

İkinci bölümde çevrenin etik bir sorun olup olmadığı ele alınacaktır. Etik kavramının etimolojik yönü ile birlikte çevrenin etik sorunların neresinde yer aldığı tartışılacaktır. Bununla beraber çevre sorunlarına yaklaşımların etik zeminde neleri ele aldıkları, neyi amaçladıkları dikkate alınacaktır. Öte yandan teknoloji ve ekonomi-politik açıdan çevrenin nerede durduğu tartışma konusu olacaktır.

Üçüncü bölümde kabul gören çevre etiği yaklaşımları üzerinde durulacaktır. Bu yaklaşımların metafizik açıdan hangi dayanak noktalarından yararlandıkları tartışılacaktır. Bu yaklaşımların halihazırda çevre sorunlarına metafizik zeminde yeterli çözüm oluşturup oluşturmadıkları tartışılacak, eleştirel olarak ele alınacaklardır. Çevrenin etik olarak cevaplanmamış yönlerinin olup olmadığı ele alınacaktır. Bununla beraber çevre etiği yaklaşımlarına getirilen eleştiriler ile beraber yeni bir yol arayışının gerekliliği üzerinde durulacaktır. Bu noktada süreç felsefesinin alternatif bir seçenek olabilirliği yönünde yol izlenecektir.

1.Temel Kavramlar

1.1. Doğa-Physis

‘Doğa’, sıklıkla kullandığımız bir kavram olarak farklı alanlarda farklı anlamlar kazanabilen bir özelliğe sahiptir. Sözelimi insanın doğası dediğimizde farklı bir algı, içinde bulunduğumuz yaşam alanı olarak kullandığımızda farklı bir algı oluşur. Bu yönüyle insanlık tarihinin başlangıcından itibaren çeşitli dönüşümlere tabi olan ‘doğa’ kavramı birden fazla tanıma sahiptir. Yunan düşünce geleneğine baktığımızda Physis, doğa, tabiat anlamında kullanılmaktadır. Tabiat: Tabaa, tab edilen, basılı olan demektir. Doğanın kodlanmış, belirli bir yazılım programı vardır. Bu noktada Physis hareket ve değişimi sağlayan temel ilkedir. Evrendeki tüm olgu ve olaylar bu kodlar çerçevesinde gerçekleşir. Bunun dışına çıkamazlar. Bu bağlamda doğa diğer bir deyişle physis, kendisine kodların işlendiği bir ilkeler bütünüdür. Tüm olgu ve olaylar tabiatdaki bu kodlara göre gerçekleşir. Kendi içerisinde bir sistemi olan doğa, işleyişi bakımından bir düzen içindedir.

Bu genel etimolojik çerçeveden sonra felsefe tarihinde doğa kavramına ilişkin kronolojiyi takip ettiğimizde” Yunan düşünce geleneğinde ilk filozoflardan Platon physis’i *şeylerin özsel gerçekliklerine, doğalarına, ezeliye ve yetkin İdeaların dünyasına işaret etmek için kullanır. Öte yandan Physis Aristoteles’te, olduğundan başka bir şey olma yoluna girmiş olan bir şeyin özünü ifade eder.*² Sözelimi kâğıt bu özelliğini elde etmeden önce ağaç halindedir. Dolayısıyla kâğıdın physis’i ağaçtır, diğer bir deyişle kâğıdın doğasında ağaç vardır. Aristoteles *Metafizik*’in Δ (delta) bölümünde φύσις kavramını tartışır. Yedi farklı şekilde tanımladığı φύσις genel itibariyle şeylerin kendisinden meydana geldiği ilk madde olarak tanımlanır.

Genel itibariyle Yunan düşüncesinde doğa ile insan ilişkisi içerisinde yer alır. İnsan, kendini doğaya ait görmektedir. Diğer taraftan doğa, akıl sahibi bir varlıktır. Akıl sahibi olduğu için içerisinde belirli bir düzen ve yasallık barındırır. Akıl ise kendisi ile beraber etrafındaki her şeyi yönetme vasfını taşır. Doğa dünyası yalnızca durmadan devinen, bundan ötürü de canlı olan bir dünya değil, aynı zamanda düzenli ya da kurallı bir devinim dünyası olduğundan, doğa dünyasının canlı olmakla kalmayıp akıllı da olduğunu; yalnızca “ruhu” ya da kendine özgü yaşamı bulunan koca bir hayvan olmayıp kendine özgü bir “aklı” bulunan

² Cevizci, A. (1999). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları. s.684

akıllı bir hayvan olduğunu söylüyorlardı.³ Yunan düşüncesinde herhangi bir bitki ya da hayvanın dünya yaşamına ruhsal ve zihinsel olarak katıldığı düşünülür. Ancak Collingwood bu noktada zihinsel olarak katılımın söz konusu olamayacağını belirtir. Doğadaki düzeni veya yasalılığı oluşturan ruh ve beraberinde akıl tüm canlıların topyekûn oluşturdıkları bir bütündür. Dolayısıyla doğadaki düzen bir bütünselliğin sonucudur. Yine en başta yaptığımız tanımı destekleyen bu ifade, doğanın basılı olana göre işleyen bir bütünlük taşıdığını öne sürer.

Rönesans dönemine baktığımızda, özellikle 14.yüzyıldan itibaren doğaya, Yunan düşüncesinden farklı bir yaklaşımın olduğunu gözlemleriz. Doğanın mekanik bir yapıda olduğu düşünülür. Doğanın bizatihi kendisi akıl sahibi değildir, ancak doğayı yöneten güç akıl sahibidir. Akıl ile yönetilen bir doğa tasavvuru vardı. Bu noktada doğayı akıl ile yöneten Tanrıdır. Tanrı doğayı bir saati kurar gibi kurmuş ve o şekilde bırakmıştır. Dolayısıyla doğa kendi başına işleyen bir makine konumundadır. Bu yaklaşımın kaynağında Hristiyan düşüncesinin hakim olduğu görülmektedir. En önce Kilise'nin öngördüğü anlayış ile hareket edilir ve bunu dışına çıkılması pek mümkün görünmez. Bu sistem içinde doğanın işleyişi Tanrı'nın belirlenimine göre gerçekleşir.

Modern döneme geldiğimizde mekanik doğa tasavvurunun hâkim olmaya başladığını görürüz. Doğada değişimin kaçınılmaz olduğu düşüncesi hâkimdir. Sürekli değişen doğa aynı zamanda yenilenmektedir. İlerlemeci tarih anlayışına paralel olarak, doğada sürekli bir değişim, diğer bir deyişle ilerlemenin olduğu düşünülür. Sözgelimi doğan bir insanın değişip, gelişerek ölümle nihayetlenen yaşamı ilerlemenin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bununla beraber doğa, Modern dönemin başlangıcından itibaren insandan bağımsız olarak değerlendirilir. Bu bağlamda Bacon'ın şu ifadesi dikkat çekicidir: Doğayı gözlemleyebilmek için onun idrakini, ona ait olmayan tüm kavramlardan arındırmak gerekir; onu kurama uygulamadan önce, duygulardan, ön yargılardan, eğitimden, öğretimden ona kalmış olanları uzaklaştırmak gerekir. Doğanın hakkından, ancak ona boyun eğerek gelinir.⁴ Doğanın işleyişini çözümleyebilirse insan, ancak o zaman bilmeye başlar. Görüldüğü üzere doğanın ele alınış biçimi boyut değiştirmiştir. İnsan, doğayı gözlemlenebilecek bir nesne olarak görmeye başlamıştır. İnsanın dâhil olduğu, içinde bulunduğu bir mekândan ziyade dışında durduğu bir konuma yerleşmiştir. Bu nedenle insanın doğa ile bir iç içe olma durumundan söz edemeyiz.

³ R.G.Collingwood. (1999). *Doğa Tasarımı*. (K. Dinçer, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s.12

⁴ Çalgüner, T. (2003). *Çevre Mi Ekoloji Mi?* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.s.66

Bugüne geldiğimizde Doğa tek bir tanıma sahip olmamakla beraber, insanlar tarafından değiştirilmemiş hayvan ve bitkiler dünyasıyla, insan eli değmemiş yeryüzü parçaları ⁵ olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda doğa, insan olmadan da varlığını sürdürebilir. Ancak insan doğa olmadan varlığını sürdüremez. Öte yandan doğa, “ Bir insanın ya da bireyin, karakteristik davranış tarzlarını, temel nitelik ve tutumlarını ifade eder. Buradan hareketle, bir şeyin, onu her ne ise o şey yapan özüne, özsel özelliklerine de o şeyin doğası denir”⁶ Doğayı her ne ise o yapan özellikler önemlidir. Doğa kendi halinde ve kendinde bir varlıktır. Onu bu noktada konumlandıran kendi özünde olan ile birlikte kendine yeter olmasıdır. Dolayısıyla doğa, kendisine müdahale edilmemiş, insan ürünü olmayan, kendinde doğal olandır. Verili olan düzen içerisinde gerçekleşen değişimler kendiliğinden gerçekleşir. Bu nedenle değişimlerin doğanın bizatihi kendisine olumsuz bir etkisi olmaz. Aksine süreç bu şekilde değişim, dönüşüm ve döngülerle gerçekleşir.

Doğa, çevrenin mekânıdır. Doğa insan ile birlikte vardır. Bununla beraber insanın oluşturduğu bir var olan değildir. Doğa din gibi, inanç gibi düşüncenin oluşturduğu bir şey değildir. ⁷ İnsanın kendiliğinden müdahil olduğu, oluşturmadığı bir var olandır. Çevrenin oluşumu insanın doğayı anlamlandırma biçimi ile yani doğaya müdahil olması ile gerçekleşir. Bu bağlamda çevre kavramının tanımlanmasında fayda vardır.

1.2. Çevre

Bir sözcüğü tanımlarken tek bir anlamda sıkışıp kalmayan, oldukça farklı göndermeleri olan yönleri ile karşılaşırız. Bu tezin kilit sözcüklerinden biri olan ‘Çevre’ oldukça esnek bir sözcüktür. Bu esnekliği ile beraber özelde çevreyi, çevre sorunları bağlamında tanımlamaya çalışacağız. Farklı kullanım alanlarına sahip olan çevreyi ilk olarak insanı çevreleyen fizik ve somut âlem⁸ olarak tanımlarız. Çevre bir yaşama alanıdır, geçmişle, gelecekle, mekân ve zamanla sınırlı değildir. Diğer bir tanımla Çevre (Environment) Bir organizmanın var olduğu ortam ya da koşullardır. Bu çevre, doğal-fiziksel öğeleri, ayrıca, organizmanın etkileştiği *insan ürünü* koşulları kapsar.⁹ “İnsan ürünü” ifadesi üzerinde durmak gerekirse, hali hazırda olanı kaynak edinerek ondan yeni bir şeyler inşa etme

⁵ İslam, B. (2000). Ekoloji Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Birleşik Yayıncılık. s.67

⁶ Cevizci, A. (1999). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları. s.477

⁷ Krishnamurti, J. (1999). *Doğa ve Çevre Üzerine*. (N. Demirdöven, & D. Demirdöven, Çev.) İstanbul: Ayna Yayınevi. s.54

⁸ Bolay, S. H. (2004). Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.s.83.

⁹ Güney, E. (2007). *Çevrebilim Sözlüğü*. Ankara: Sabev Yayınları.s.83

abasından söz edebiliriz. Doğa, kendi içerisinde belirli bir akışa tabi olarak varlığını sürdürmektedir. Belirli şartların oluşması ile (sanayileşme, ekonomik etkenler, gücü elinde bulundurma), bu düzene insan alıcı olarak müdahil olur. İnsan doğadan bir şeyler talep etmeye başlar. Böylelikle insanın doğadan kotararak elde ettiği bir ‘‘rn’’ meydana gelir. Bu noktadan itibaren doğadan ziyade çevreyi konu edinmeye başlarız.

evre sözcüğü 1970’li yıllara gelene dek hem Türkçe’de hem de başlıca Batı dillerinde ‘‘ortam’’ ,’dolaylarında’’ ,’’bulunulan yerin erevesi’’ gibi anlamlara gelirken, 1970’li yıllar boyunca sözcüğün içeriğinin varsıllaştırılmasına tanık olunmuştur. evre kaba bir tanımlamayla bile, insan yaşamını koşullandıran doğal ve yapay ögelerin tümü anlamına gelmeye başlamıştır.¹⁰ Zamanın getirilerine göre farklı şekillerde tanımlanan evre, sorunları bağlamında ele alındığında yapay bir müdahale sonucu oluştuğu görülür. Müdahaleyi gerçekleştiren özne olarak insan, çevreyi kendi nesnesi haline getirmiştir. Tüketim ihtiyaının artması, yeterli kaynakların olmayışı, elde olan kaynakların gücü elinde bulunduran taraf için kullanılması gibi etkenler insanın doğayı kullanılacak bir malzeme olarak görmesinin yolunu açmıştır. Dolayısıyla, doğal olan tüm canlı varlıklar, yaşam alanları, insanların ihtiyaçları doğrultusunda müdahaleye maruz kalmışlardır. Müdahaleler beraberinde yeni bir oluşum meydana getirerek, insanın yaşam alanını oluşturmuştur. Ancak yeni yaşam alanı olarak çevrenin doğayı mekân edindiği göz ardı edilemez bir gerçektir.

Belirttiğimiz üzere, evre ‘Environment’ yapay bir oluşumdur. Çevreyi, aslında insana yakışır ya da uyumlu dünyayı tüm olumlu-olumsuz nitelikleriyle şöyle ya da böyle yapan, şu ya da bu duruma getiren özne insandır. Dünyaya, üzerinde yaşadığı gezegene adım attığı andan başlayarak kendini ve gezegenini de değiştiren insan, yaptığı, gerçekleştirdiği müdahalelerle, dolaylı olarak insan haklarını, örneğin, sağlıklı bir doğal çevrede yaşama hakkını korumakta ya da bu hakkı ihlal etmektedir.¹¹ Dolayısıyla insan, kendi yaşam alanını, oluşturduğu çevreyi de kullanım açısından kısıtlamaktadır. Doğal yaşam alanından kendini bizatihi kendisi mahrum bırakmaktadır. Doğaya olumsuz etkenler oluşturarak hem doğanın hem de kendisinin doğal yaşama hakkını kısıtlamaktadır.

¹⁰ Keleş, R.,Hamamcı, C.(1994) evrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s.22

¹¹ Çotuksöken B. (2012). İnsan Hakları ve Felsefe, Papatya Yayıncılık, İstanbul, s.24

1.3. Çevrenin Kurucu Unsurları

Yukarıda tanımını yapmaya çalıştığımız çevre sonuç itibariyle insan eliyle oluşmuş, doğanın, doğal olanın dönüştürülmüş halidir. Bu bağlamda son şeklini alan çevre kavramının yapay bir oluşum olduğundan söz ettik. Çevrenin yapay bir oluşum haline gelmesinin çeşitli nedenleri vardır. Şöyle ki; Başlangıçta doğa, kendi varlığını birtakım döngüler aracılığı ile sürdüren bir yapıdadır. Bitki, hayvan ve diğer canlı çeşitliliği ile kendi içinde yaşamsal unsurları barındırır. Doğal bir işleyişin hâkim olduğu bu yapının müdahaleye maruz kalması ile değişimi söz konusu olmuştur. Ancak bu değişim olumlu sonuçlar doğuracak nitelikte değildir. Doğaya müdahale ve ondan alınan şeyler bir süre sonra insana da zarar vermeye başlar. Sorunlar insana dokunmaya başladığında doğayı gelinen noktaya taşıyan etkenler araştırılmaya muhtaç hale gelmiştir. Doğanın insanın temel olarak ihtiyaç duyduğu bir var olandan çıkıp, sadece tüketilen bir nesneye dönüştüğü günümüzde anlaşılmaya başlanmıştır. Doğanın gelinen aşamada dikkate alınıp değerlendirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur. Doğanın tahrip edilip onu mesken ederek oluşturulan çevre uzun bir sürecin sonunda bu noktaya ulaşmıştır. Çevrenin doğayı kaynak edinerek oluşturulduğundan söz etmiştik. Bu durumun şekillenmesinde şüphesiz insanın etkisi tartışılmazdır. Bu nedenle öncelikle doğaya son halini veren insandan söz etmek gerekir.

1.3.1. Bilen Özne Olarak İnsan

Felsefi düşünce tarihine baktığımızda insan sürekli doğru bilginin arayışı içinde olmuştur. Yaşadığı çevreyi, kendisini, diğer insanları merak konusu ederek doğru bilgiye ulaşmaya çabalamıştır. Aristoteles'in *Metafizik* isimli eserinin başında belirttiği üzere, bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler.¹² Bilme isteği ile beraber zaman içinde bilme tarzları değişmiştir. Bilme tarzının değişmesinin nedeni ise bilginin içinde bulunulan durumu iyileştirmesi arzusudur. Diğer bir deyişle ihtiyaçtır. Dolayısıyla insanın bilgiyi edinme isteğinin en önemli nedenlerinden biri de doğru bilgiye duyulan ihtiyaçtır.

Çevre sorunları bağlamında insan, içerisinde yaşadığı doğayı tanımaya ihtiyaç duyar. Mısırlıların Nil Nehri'nin her yıl gerçekleşen taşma zamanını hesaplama girişimleri bir ihtiyacın ürünüdür. Bilme ihtiyacı bu bağlamda insanlık tarihinin en büyük gereklerindendir.

¹² Aristoteles. (2012). *Metafizik*. (P. D. Arslan, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları. s. 75.

Bu tezin temel sorunu olan çevre probleminin insana bakan yönünde insanın çevreyi oluşturan doğaya yüklediği anlam büyük önem arz eder. İnsanın doğayı bilme tarzı büyük öneme sahiptir. Peki, doğa nasıl anlamlandırılıyordu, nasıl biliniyordu? Modern Dönemden itibaren değişen bilme tarzı doğayı bilme tarzını nasıl etkiledi? Şimdi ise neden çevreye yüklenen anlam çevre sorunlarını beraberinde getirmeye başladı? İnsan doğayı nasıl tanımlamaya başladı? Bütün bu sorular ışığında insanın çevreyi oluşturmadaki rolüne bakmakta fayda vardır.

İnsanın çevreye dair görüşü zaman içinde büyük farklılıklar göstermiştir. Felsefe düşünce tarihinde doğaya bakış, özellikle modern dönemde büyük bir kırılma yaşamıştır. İnsanın doğaya yüklediği anlam, doğayı anlamlandırma biçimi ile ilişkili olarak büyük bir aşamadan geçmiştir. Modern dönemde değişen insan değildir. Değişen insanın anlam değer dünyasıdır, insanın doğayı (fizik) yorumlama biçimidir. Özellikle kozmoloji ve astronomi alanındaki gelişmeler doğaya dair düşüncenin yörüngesini değiştirmiştir.

Bilimsel bilgi birikiminin oluşum süreci, çevre sorunlarının ortaya çıkışı çerçevesinde ele alındığında, insanın evreni anlamlandırma, evrenin oluşum yasalarını ve evren içinde kendi varlığını sorgulamasında iki evren paradigmasının etkili olduğu görülür. Bunlar morfolojik ve mekanik evrenbilim paradigmalarıdır. Söz konusu evren paradigmaları içerisinde, mekanik evren paradigması, kapitalizm ve modernitenin oluşumunun arka planını hazırladığı için önemlidir.¹³

İnsan Antikçağ'da kendisini doğanın içinde(n) olan bir varlık olarak görürken Modern Dönemde doğanın dışında(n) olan bir varlık konumuna gelmiştir. Bu noktada doğayı kendisinden ayrı bir var olan olarak inceleme, onu tanımlama, kendisini onun dışında tutan bir yaklaşımla ele almaya başlamıştır. Çünkü bilgi edinmeye dair en büyük kırılma da bu dönemde gerçekleşmiştir. Yeni bilme tarzı ile beraber doğanın bilgisi de değişmiştir. Değişen çevre algısı, çevreye yüklenen anlam, insan tarafından doğaya yüklenmiştir.

İnsanın doğaya yüklediği anlam, onu değerlendirme biçimi çağının getirileri ile doğru orantılıdır. Modern dönem insan aklına olan vurguyu yaparken onun yüceliğini ön plana çıkarmıştır. İnsan akli evrenin yasalarını bulabilen bir niteliktedir. Çevre sorunları bağlamında

¹³ Aslanoğlu, R. A. (1993-1994). Değişen Evren Paradigmaları İçinde Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bakış. *Birikim Dergisi* , 38-44.

ise Tabiatı fethetmeye yönelik insanın en büyük güvencesi aklı ve bu özel çerçevede tanımlanmış aklın ürettiği araçlardır. Aklımız sayesinde önce tabiata otonom bir kimlik verdik, ardından araçlarımızın daha işlevsel roller görmesi için tabiatı metaya dönüştürdük.¹⁴ Diğer bir deyişle, insan aşama aşama bilgiye ulaşmış, edindiği yeni bilgilerden hareketle birçok değişimi gerçekleştirmiştir. Ancak doğanın işleyişine bu bilgileri uygulamak sorunlar için zemin oluşturmuştur. Doğayı bir kaynak olarak değerlendirme girişimi insanın değer öncelikleri ile bağlantılıdır. Dolayısıyla insanın değerli olarak gördükleri arasında doğanın yer değiştirerek geriletilmesi söz konusu olmuştur. Doğanın bilgisine ulaşmaya başlayan insan, doğanın bizzatı kendisi değil, görünenden fazlası üzerine yoğunlaşır. Doğanın kendini açtığı kadarının da ötesini bilmek ister. Bu nedenle bilmeyi istemenin neticesinde bilen özne olma konumunda yol almaya devam eder.

1.3.2. Çevrenin Mekanı: Doğa

Doğa, çevrenin altyapısı olarak kabul edilebilir. Yukarıda tanımlarını yaptığımız ‘çevre’ ve ‘doğa’ kavramlarından hareket ederek doğanın çevrenin oluşumundaki yerine açıklık getirmeye çalışalım. İnsan ürünü olmayan doğa, insanın doğayı bir kaynak olarak görmeye başlaması ile çevrenin inşasında büyük bir paya sahiptir. İnsanın doğayı kendisi için dönüştürmeye başlaması çevrenin etik bir problem olarak ele alınışının başlangıcıdır. Peki, insanın doğayı bir kaynak olarak görmeye başlamasının nedeni nedir?

İnsanın doğaya dair bilgisinin ve doğayı yorumlama biçiminin değişmesini büyük oranda Yeniçağın başlangıcında temellendirebiliriz. Hemen hemen her alanda büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde epistemolojinin değişimi sorumuza cevap aramamız açısından büyük önem arz eder. Bilginin ne olduğuna dair yeni görüşlerin ortaya çıkması, yeni bilme tarzının oluşmasını sağlayacaktır. Bu yeni bilme tarzında ise filozoflar özellikle, pratik bilginin şu dört temel türüne ciddi bir ilgi göstermediler: sözel, tikel, lokal ve zamana ait bilgi.¹⁵ Yeni bilme tarzının itibar etmediği bu dört bilgi türünün yerini yazılı, evrensel, genel ve zaman dışı/zaman ötesi bilgi aldı. Pratik bilgidен ziyade teorik olan bilgi daha kayda değer görüldü. Böyle bir değişimin nedeni tek bir başlık altında sıralanamayacak kadar geniştir. Öncelikle Hristiyan mezheplerindeki çatışma (Katolik- Protestan) ve bu çatışmanın

¹⁴ Bulaç, A. (1993-1994). Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar. *Birikim*, 28-34.

¹⁵ Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis/ Modernitenin Gizli Gündemi*. (H. Arslan, Çev.) İstanbul: Pradigma Yayınları. s.48.

beraberinde getirdiği 30 Yıl Savaşları bilgi anlayışında kırılmanın temel nedenlerinden sayılabilir. Bilginin kaynağı olarak görülen kilisenin dışında bir bilgi anlayışına ihtiyaç duyulması neticesinde bu kırılmalar gerçekleşir. Öyle ki kilisenin sunduğu bilgi, kilisenin güvenilir bilgi kaynağı olup olmadığını sorgulatacak niteliktedir. Halk, şayet kilise doğru bilginin kaynağı olan bir kurum ise neden Hristiyanlık tek bir çatı altında toplanamamaktadır sorusunu sorar. Bu tür kuşkucu yaklaşımlar Kilisenin itibarını sarsmaya giden yolun taşlarını oluşturur. Bu noktadan itibaren düşünürler hakiki bilginin peşine düştüler.

Ruhban sınıfından olmayan bilginler kendileri için okudular, düşündüler ve artık Kilisenin onlara neye inanmaları gerektiğini tebliğ hakkını reddederek bütün doktrinleri kendilerine ait kriterlerle yargılamaya başladılar.¹⁶

Görüldüğü üzere mevcut bilgi sistemi sorgulanmaya başlamıştır. Sorulan sorular beraberinde yeni cevapları veya yeni yolları getirecektir. Bu zamana kadar kabul gören Aristoteles'in töz anlayışıdır. Evrende sabitler vardır. Evreni oluşturan bir Tanrı vardır. Tanrı evrene hareketi veren ilk hareket ettiricidir. 15. Yüzyıldan itibaren kilisenin kabul gördüğü bu değerler sorgulanmaya başlanır. Yeni bilme anlayışının oluşumu için kesin bilgiye ulaşmanın yolları aranmaya başlanır. Rönesans'ta temelleri atılmaya başlanan bu arayış, hümanistlerin Kilise'nin iddialarının dogmatik olduğunu öne sürmesinde görülebilir.

Birçok bileşenin bir araya gelmesi ile oluşmaya başlayan bu süreç, fizikteki gelişmeler ile devam eder. Özellikle yeni fiziğin getirileri doğa anlayışının yörüngesini değiştirecek niteliktedir. Geline nokta kadar kabul edilen yerküre merkezli evren anlayışı yeni araştırmalar ile farklı bir kapıyı aralayacaktır. Copernicus'un (1473-1543) güneş merkezli sistemi öne sürmesi ile fizik, yeni bir kanalda ilerleyecektir. Artık evren yerküre merkezli değildir. Bu yeni keşif doğaya dair insanın en çarpıcı keşiflerindendir. Evrenin yerküre merkezli olmadığına anlaşılması, insanın doğadan ayrı ve ona dışarıdan bakan bir göz olmasının yolunu açacaktır. Bu noktada insan doğanın içinde değil dışındadır. İçinde bulunduğu evren anlayışının dışına çıkarak kuralların belirleyicisi olmuştur. Copernicus'a müteakiben Kepler (1571-1630), gezegenlerin yörüngesinin daire değil elips olduğunu öne sürer. Yeni bilme anlayışının temelleri atılırken kabul gören yöntem deney ve gözlemdir. Kilisenin verili olarak sunduğu bilgiden ziyade insanın bizatihi kendisinin ulaşmaya çalıştığı yeni bilme sistemi büyük önem arz eder. Copernicus ve Kepler'in fizik alanındaki bu yeni bilgileri doğrultusunda modern fiziğin temelleri atılır. Modern fiziğin kurucusu olarak kabul

¹⁶ Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis/ Modernitenin Gizli Gündemi*. (H. Arslan, Çev.) İstanbul: Pradigma Yayınları. s. 25.

edilen Galileo Galilei (1564-1642) modern dönemi doğa anlayışı bakımından şekillendirecek olan isimdir. Galileo doğanın büyük kitabının matematik karakterlerle yazıldığını söyleyecektir.¹⁷ Nitekim bundan önce kabul gören Aristoteles kozmolojisi sabitler üzerinde duran, özünde hareketi sağlayacak özelliğe sahip olan şeyin doğal olduğunu öne sürmekteydi. Dolayısıyla Aristoteles'in doğa anlayışında hareket kavramı ontolojiktir. Ancak Galileo'nun öne sürdüğü bu yeni fizik anlayışında sabitler değil değişkenler üzerinde durulmaktadır. Fizik, şeylerin değil fenomenlerin değişimlerinin bilimi olacaktır.¹⁸ Sabit olanı bir kenara bırakıp hareket ve değişimin yasasını bulmanın yolu matematik olarak belirlenir. Matematik ile değişen ve hareket halinde olan doğanın işleyişi incelenir. Galileo'nun ardından Newton (1642-1727) 'un Evrensel Çekim Yasası ile doğanın işleyiş biçimine dair bulduğu bu yasa büyük öneme sahiptir. Bununla beraber yeni bilme ve bilim anlayışındaki istikametın köşe taşlarından birini oluşturacak niteliktedir. Bu bağlamda matematik dili ile anlaşılmaya çalışılan doğa mekanik bir tasavvur haline gelmiştir. Çünkü matematik, evreni bir mekanik yapı olarak algılamayı gerektirir. 1744'ten sonra, Fransa, Newtoncu bilme yöntemini, doğayı bilmekten, genel olarak bilme eyleminin ilkesi haline getiriyor. Empirik-matematik-mekanik bilme yöntemi yalnızca doğanın değil her türlü nesne alanının bilgi yöntemi haline gelmeye başlıyor.¹⁹ Dolayısıyla doğanın dilinin matematik olarak belirlenmesi birçok alanda bakış açısı değişikliğine neden olacaktır. Tezimizin bağlamı noktasında çevrenin bir problem haline gelmesi işte böyle bir değişikliğin getirilerindendir. Değişen felsefi paradigmanın sonuçları çevre sorunları bağlamında kendisini 19. Yüzyıldan itibaren gösterecektir. İnsanın doğanın yasalarını belirleyen bilen özne haline gelmesi 'doğa'yı 'çevre' olarak dönüştürmesi sonucunu beraberinde getirmektedir. Doğanın insanın anlam değer dünyasında nesneleşmesi 19. Yüzyılda çevre sorunlarının baş göstermesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan 17.yüzyıldan itibaren bilen özne olarak bilimin kurucusu, yasaların belirleyicisi konumundadır. Böylesi bir konumda bulunan insan bilimin dili ile doğayı ele alır.

Bilimin etkisi birçok alanda olduğu gibi doğanın ele alınış biçimini de etkileyici niteliktedir. Bilim hukukun-yasanın yerini alır ve kendi mahkemesini kurar, bilimin yargılamaları diğer mercilerin sıradan görünmesini sağlar.²⁰

¹⁷ Marias, J. (1967). *History of Philosophy*. New York: Dover Publications. p.203.

¹⁸ a.g.e. p.203.

¹⁹ Fazlıoğlu, İ. (2011). Şubat 3, 2016 tarihinde www.ihsanfazlioglu.net: <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=244> adresinden alındı.

²⁰ Smith, M. (2001). *An Ethics of Place*. New York: State University of New York Press. p.147.

Bilimin hâkimiyeti doğanın insan zihnindeki yeni konumunu da gösterecek niteliktedir. Doğa içinde yaşanan bir var olan değil dışarıdan yasaları belirlenen bir konuma çekilmiştir.

Öte yandan yeni bilimin getirileri birçok alanda olumlu katkılar sağlamış, yeni yolların önünü açmıştır. Ancak doğayı ele alış biçimi noktasında birçok götürüsünün olduğu göz ardı edilemez. Öyle ki gözlemin nesnesi olan doğa edinilen bilgiler neticesinde incelenen bir kadavra olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bununla beraber tüketilen bir kaynak olarak da varlığını sürdürmek durumunda kalmıştır.

Özetle, bilimin kurucusu olarak insan bir gücün sahibi olarak karşımıza çıkar. Böyle bir vasıfla doğanın kanununu belirler. Hükmedilen doğa, gücün belirlediği kurallar çerçevesinde ele alınır. Doğa doğallığından arındırılmıştır. Bu yolla mekanik bir işleyişi olan bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Mekanik işleyişin içerisinde çekilip alınan yaşama ve canlılığa dair olan birçok şey insana yabancı bir hal almıştır. Oluşturulan çevre insanın doğadan elde ettiği yeni mekandır. Çıkış noktası olan doğa ise insandan uzağa yerleşmiştir. İnsan doğaya yabancıdır artık. Doğadan uzaklaşmış insan, oluşturduğu yeni yaşam alanları içerisinde yine doğaya dönüşün yollarını aramaktadır.

1.3.3. İnsan-Çevre-Doğa İlişkisi

İnsanın anlam-değer dünyasının inşasında çevrenin etki ve katkısı büyüktür. Çevreye dair algı, çevreye yüklenen anlamlar değişiklik gösterir. Aynı zamanda davranış biçimini belirler. Bir şey, ona yüklenen anlam doğrultusunda muamele görür. Çevre ile beraber doğaya yüklenen anlamın yükleyicisi insandır. İnsan bulunduğu bu konum ile doğaya muamele eder. Dolayısıyla insanın doğa ve çevre ile olan ilişkisi insanın anlamlandırmaları doğrultusunda şekillenmiştir.

Doğal dünyanın değeri, insanlık tarihi boyunca çok fazla sorgulanmamıştır. Çevre, insan yaşamına tehdit oluşturmaya başladıktan sonra dikkat çekmiştir. Bu noktada insan ile doğa arasındaki ilişkide sorgulanması gereken yerler vardır. İnsanın çevre veya doğa ile olan ilişkisinde ilk etapta akla gelenler, evcil hayvan beslemek, çiçek yetiştirmek gibi doğadan çok doğayı temsil eden sembollerdir. Doğa ile doğrudan ilişki kurabilmek ise park ve bahçeler gibi açık hava fırsatı sunan yerler ile mümkündür. Böyle bir ilişki ile insan doğanın ferahlatıcı, enerji veren yönünden istifade eder. Çünkü insan doğası gereği doğa ile iç içe

olmaya ihtiyaç duyar. Biyofili²¹ kavramında özetlendiği üzere insan doğası gereği doğaya ihtiyaç duyar. İnsan fitri olarak doğal dünyaya meyillidir. Bu nedenle modern yaşamın getirilerine rağmen doğal olan her şey insanı fiziksel ve zihinsel olarak rahatlatır. Parklar, dışarıda yapılan avlanma, balık tutma gibi eylemler insanın günlük yaşamındaki işlerini kolaylaştıran etkiye sahiptir. Öyle ki yapılan deney ve gözlemlerde bu tür etkinliklerin konsantrasyon arttırma, dinamik hissettirme, iyileştirme gibi etkilerinin olduğu görülmüştür. Doğal dünya ile olan ilişki insanının doğadan ayrı değil doğa ile birlikte var olan bir varlık olmasından ileri gelmektedir.

Tıpkı insanların doğaya ait olması gibi, doğanın da insanlığa ait olduğunu söylemek, boyun eğme ve egemenlik çevresinde yapılanmış bir ilişki yerine, doğa ile toplum arasında oldukça karşılıklı ve bütüncül bir ilişkiyi ifade etmektir. Ne toplum ne de doğa bir diğerrinin içinde yok olur.²² Doğa-insan arasında bütünlük arz eden bir ilişki söz konusudur.

İnsan, insanın varlık olanaklarının gerçekleşmesi, varlık şartlarının ürünü olan fenomenler, bilgiler, bilimler, sanatlar, felsefe, teknik, moraller, kültürler, yani değerler ortaya koyabildiği için değerli bir varlıktır.²³ İnsanı insan yapan bu değerlerin üreticisi, taşıyıcısı olmasıdır. Bu bağlamda doğaya ve çevreye anlam veren de insandır. Doğa insan tarafından tasavvur edilen, anlamlandırılan bir kategoridir. Bu nedenle ekolojik bunalımın kaynağını doğa tasavvurunda değişim yaratan zihinsel/kültürel dönüşüm süreçlerinde aramak gerekmektedir.²⁴ İnsanın doğayı tasavvur etme biçiminde dönüşümlerin yaşanması Bacon'un ‘‘Bilmek, egemen olmaktır.’’ Cümlesini kurduğu zamanlar kadar geriye götürülebilir. Yine

Descartes'a göre, doğa, uçsuz bucaksız bir mekanizmadan başka bir şey değildir ve esrarlı hiçbir güce başvurmada açıklanmalıdır o. İnsan da, bilimin kendisine sağladığı bilgilerden yola çıkarak, yaşamın zembereklerini tanıyabilir ve iyi bir mühendisin elindeki parçalar ve aletlerle yaptığı gibi doğayla oynayabilir.²⁵

Kontrol edilebilir bir doğa anlayışının yapıtaşları bu dönemde oluşmaya başlar. 15. Yüzyıldan itibaren konumlandırabileceğimiz bu düşünce biçimi beraberinde çok büyük etkiler yaratan gelişmelere sebebiyet vermiştir. İnsanın kendi gücünün farkına varması,

²¹ Biophilia: people's inherent affinity for the natural world. / R.Kellert, S. (2005). *Building for Life*. Washington: Island Press. p.3

²² Bookchin, M. (1996). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*. (R. G.Öğdül, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi. s.109.

²³ Tepe, H. (1999). Çevre Etiği: Toprak Etiği mi Yoksa İnsan Etiği mi? *Felsefelogos* (6), 41-56.

²⁴ Maltaş, A. (2015). Ekoloji Ekseninde İnsan-Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1-8.

²⁵ Tanilli, S. (1999). Çevre Teknik ve Felsefe. *Felsefelogos* (6), 35-39.

etkileyebileceği alanı sınırsız olarak görmeye başlaması doğanın tasavvuruna dair değişimin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bilen insanın bilme merakı ve bunu kendi istekleri doğrultusunda kullanması doğayı göz ardı etmesinde büyük pay sahibidir.

Bahsi geçtiği üzere mekanik evren tasavvuru doğa ile olan ilişkinin eskisi gibi olmayacağına da işaret etmektedir. Doğayı tanıyıp, yasalarını belirlerken bilen özne, doğadan uzaklaşmaya, ona yabancılaşmaya başlayacaktır. Yasaları ile muamele gören doğa bu yasalar bilinmeden evvel kutsiyet arz eder. Kutsal bir varlık olarak, birçok doğal kaynağı içinde barındırır. İnsan istediğini doğadan ister. Doğa bir verim kaynağı konumundadır. Böyle bir anlayış insanı doğaya zarar vermekten alıkoyar. Kutsal olmasının nedeni ise bilinmeyen, açıklanamayan yönlerinin olmasıdır. Doğadan gelen yağmur, fırtına gibi anlaşılmayan doğa olayları korkutucu niteliktedir. İnsan böyle durumlara anlam veremediği için doğaya karşı bir adım atmaz. Onunla uyum içerisinde bir ilişki kurar. Böylesi afetleri ceza olarak değerlendirip doğaya zarar vereceği ön görülen davranışlardan uzak durur. Böylelikle doğanın koruyuculuğu özelliğini de göstermiş olur. Bu noktada doğanın kutsallık arz etmesi insanın doğa ile iç içe olmasını sağlamıştır. Bu konumu itibarıyla insan doğa ile uyumlu, doğanın içerisinde. Evren bir bütün, insan bu bütünün parçasıdır. Onun dışına çıkıp ona dair bir fikir beyan etmekten söz edemediğimiz süreçlerdir. İnsan dahil olduğu bu bütüne ait hissettiği için ona zarar verecek unsurlara açık değildir. Aidiyet duygusunun getirisi olan bu korumacı yaklaşım, doğanın zarar görmeden olduğu gibi varlığını devam ettirmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, tabiat hem kutsal hem de ait olunan bir mekandır. Böylesi bir yaklaşım, doğayı nesne, insanı da özne konumunda görme düşüncesinden uzaktır. Hükmeden-hükmedilen ilişkisi söz konusu değildir. Bir bütünün parçaları olarak insan ve doğa, birbirini besleyen unsurlardır. İnsanın mekânına sahip çıkması olarak da nitelendirebileceğimiz bu ilişki içerisinde zarar gören bir taraftan söz edemeyiz. Öyle ki bir taraf yoktur. İnsan doğanın karşısında değildir, içindedir. Doğa insanın yaşamasını kolaylaştıran, onu besleyen bir varlıktır. Anne kavramı ile ilişkilendirildiğinden söz edebiliriz. “Tabiat ana” motifi, doğanın besleyen büyüten bir anne olarak algılanmasının sonucuydu. Bu bağlamda anne-yeryüzü düşüncesi, doğanın tahribinin ve sömürüsünün önünde ahlaki bir engel oluşturmaktaydı.²⁶ Doğa tasavvuru 15. Yüzyıla kadar doğanın kutsal olduğuna dair geliştirilen inanç ile sabittir. Doğanın tasavvuruna ait değişimin başlangıcı bilimsel gelişmelere paralel olarak gelişir. Doğayı yeniden anlamlandırmak için onun

²⁶ Önder, T. (2003). Ekoloji, Toplum ve Siyaset. Ankara: Odak. s. 20

bilgisine ihtiyaç duyulur. Bilinmeyen yönlerine dair bir fikir oluşturmak için incelenmeye başlanır. Doğanın bilinmeye başlanması artık onun üzerine bir söz söyleyebilme hakkına sahip olduğumuz düşüncesini de beraberinde getirir. Kutsal olan doğa değil, onun yasalarını belirleyen ve adını koyan insandır. Bu noktada insan-doğa ilişkisi bir bütün olmaktan çıkar, insan doğaya yabancılaşmaya başlar. Doğayı inceleyen insan aklı daha kabul görür bir boyuta taşınır. İnsan doğanın dışındadır artık. Ona hükmeden ve iktidar sahibi olandır. Hemen hemen eşit şartlarda sürdürülen ilişkinin yerini hükmeden-hükmedilen ilişkisi alır. Yeni düzen, özne-nesne ilişkisi çerçevesinde konumlandırılır. Kutsallık ve aidiyet duygusunun zayıflaması neticesinde ortaya çıkan bu tablo ile insanın yeniden kurduğu yapay doğa, çevre meydana gelir. Yapay bir oluşum diye sözünü ettiğimiz çevrenin insan ile ilişkisine bakmakta yarar vardır.

Doğayı değerlendirme biçiminde olduğu gibi çevreye bakış açısı da pratikte önemli bir karşılığa sahiptir. Her an iç içe yaşadığımız çevrenin birçok etken sonucunda problemler yumağına dönüşmesi söz konusudur. Öyle ki çevre kirliliği ifadesi kendi başına durumu özetleyici niteliktedir. Doğanın, doğal olanın uzaklaştırılıp, onun yerine kontrol edilebilir bir ikincil doğa ikame edilmesi sonucu çevrenin oluştuğundan söz etmiştik. İnsanın oluşan bu yeni düzende çevreyi değerlendirme biçimi onun kullanılabilir bir mekân olması ile sınırlı kalmıştır. Kullanımsal değeri itibari ile muhatap alınan bir çevreden söz etmekteyiz. Böylesi bir yaklaşım beraberinde çevre sorunlarının ciddi boyutlara ulaşmasını getirmiştir. Küresel birtakım etkenler ile beraber insanın büyük ölçüde sorumlu olduğu bu durumda çözümü getirecek olan yine insandır. Bu nedenle etik yaklaşımlar önem arz etmektedir.

1.3.4. İkincil Doğa Olarak Çevre

Doğa ve çevre birbirinden farklı, birbiri yerine kullanılamayan iki kavramdır. Çevre hakkındaki tartışmalar 20. yüzyılda ortaya çıkmışken, doğanın anlamı ve önemi hakkındaki tartışmalar felsefe kadar eskidir. Doğanın kökleri çok eskiye dayanır. Latince kökenlidir. Çevre ise Fransızca kökenlidir ve kuşatmak anlamına gelir. Bu kavramlar örneklerde göreceğimiz üzere birbirine benzemez. Beynimdeki nöronlar doğanın bir parçası iken, onların

çevrenin bir parçası olduğunu söylemek tuhaf olur.²⁷ Doğa ve doğaya ait olan en eski olandır, insan da doğaya aittir bununla beraber bir çevre içerisinde varlığını sürdürür. Ait olduğu alandan uzaklaşıp kendi eliyle oluşturduğu bir çevrede yaşar. İnsan için de tarihsel anlamda da önce gelen doğadır.

Doğa kavramının modern dönemde farklı algılanmasından söz etmiştik. Geline nokta nasıl ulaştığına baktığımızda daha önceleri Aristoteles'in etkisinin olduğu düşünce yapısını görebiliriz. Ortaçağ Avrupası'nda hakim olan doğa anlayışı bu çizgidedir. Aristoteles'in organik doğa tasavvuru uzun süre etkisini göstermiştir. Aristoteles felsefesinde her tür, her canlı, her hayvan ve her element ayrı olarak değerlendirilebilecek kendinde bir doğaya sahiptir. Anlaşılması gereken geniş ölçekli bir çeşitlilik vardır. 17. Yüzyılda modern bilimin doğuşu bu akışı sekteye uğrattır. Çünkü birçok doğadan ziyade anlaşılabilir olan tek bir doğanın olduğu savunulur. Bu algının temelinde ise modern bilimin inşa ettiği metafizik bulunmaktadır. Modern bilimin tek bir metafizikten söz etmesinin bilimsel kökenine bakarsak Newton'un çekim yasası ile karşılaşırız. Bu yasaya göre yeryüzünde ve gökyüzündeki mekaniğin altında yatan tek bir güç vardır ki bu güç aynı zamanda gezegenlerin Güneş etrafında oval yörüngeyi takibini sağlar.²⁸ Tek bir elmanın düşmesi ile gezegenlerin bu hareketi takibi aynı gücün sonucudur. Dolayısı ile birçok şeyin temelinde yatan, küçükten büyüğe, azdan çoğa harekete geçiren tek bir güç vardır. Metafiziğin yine bu bilimsel algılar üzerinden inşası teklige neden olur. Bu yaklaşım beraberinde tek bir doğa anlayışını getirir. Çokluktan ziyade bir doğa vardır. Çeşitlilik tek bir yasa ile anlaşılabilir düşüncesine meyil söz konusu olur.

Öte yandan bazı filozoflar tek bir metafizik ile beraber bilimlerin de tek bir bilime indirgendliğini öne sürerler. İndirgemecilik olarak değerlendirilmeye başlanan birçok bilimin fizik bilimine indirgenmesidir. Nitekim astronomik olan veriler fizik bilimi ile ulaşılabilir hale gelmiştir. Fizik yasaları astronomiyi açıklayacak yeterliliktedir. Yine kimya fiziğe indirgenmiş, hatta biyoloji de kimyaya indirgenmektedir.²⁹ Dolayısıyla fizik esas doğayı anlamaya ve açıklamaya yeterdir. Tek başına bir bilim alanı diğer alanları açıklamaya yeterli görülmeye başlanmıştır.

17. yüzyılda gerçekleşen bilimsel devrim ‘‘doğa’’ kavramını tek bir var olan olarak görmede etkili olmuştur. Geline noktanın temellerinde bir adım daha geriye gidersek, Ray

²⁷ Jamieson, D. (2008). *Ethics and the Environment- An Introduction*. Cambridge: Cambridge University press. p. 2

²⁸ Sarkar, S (2012). *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. John Wiley and Sons.

²⁹ Sarkar, S (2012). *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. John Wiley and Sons.

Williams³⁰'a göre edinilen bu yeni kavrayışta etkili olan Ortaçağ Avrupası'ndaki monoteist inanç biçimidir. Çünkü doğa okunması gereken bir kitap olarak görülür; Tanrının kitabı. Bu kitabı oluşturan Tanrı olduğuna göre Tanrıyı bilmek doğayı bilmek anlamına gelmekteydi. Doğa bilinirse Tanrı da bilinebilir bakış açısı hakimdi. Daha da önemli olan insan doğanın bir parçası olarak kabul edilirdi. Bu anlayış bilimsel gelişmeler ile gerilemeye başlar. Doğa Tanrıdan ayrı görülmeye başlanır. Doğa tek başına yasaları bilindikçe Tanrı olmadan da kavranabilir bir hale gelmiştir. Doğanın Tanrısız bir şekilde ele alınmaya başlaması beraberinde insanın da doğadan ayrı tutulmasını getirecektir. Bu noktada insan doğanın bir parçası değil, ona dışarıdan bakan, yasalarını belirleyen konumdadır.

Modern bilim ile beraber (17. yüzyıl) doğa, kendisine yüklenen anlam itibariyle 'fizik' kavramına eşdeğer olarak algılanmaya başlar. Fiziğin yasaları ile anlaşılabilir olan bir var olan olarak karşımıza çıkar. Doğa çeşitlilikten ziyade bir tek var olandır. Onu öğrenmenin yolu da tek bir bilimden, fizikten geçer. Bilim ile şekillenen yeni metafizik kavrayış birçok şeyin temelini oluşturacaktır. Bu bağlamda, Doğa kavrayışının değişimi yine metafizik bakış açısıyla doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir. Doğanın fethinin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için birkaç mevzuat düzenlemesi yapmak, modern Batı düşüncesinin kurucuları olan Francis Bacon, Rene Descartes ve Aydınlanma çağının kimi felsefecilerine "nasip" olacaktır. Francis Bacon, ilk iş olarak, insan aklını doğa hakkındaki "batıl" inançlarından, Physis kökenli anlayışlardan temizler.³¹ Physis bir tin'e bir canlılığa sahipti. Bu noktada Physis batıl olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla doğa kavramının özü yerinden sarsılmış içi boşaltılmıştır. Görüldüğü üzere doğa'nın kavrayışında, ona yüklenen anlamda değişiklik yaşanmıştır. Dolayısıyla, genelde doğa kavramı dönüşüme uğrar. Doğa, artık, cismin hareketinin riayet ettiği iç ilke değildir; daha ziyade, doğa, cisimlerin değişen göreceli konumlarının uzay ve zaman içerisinde mevcut olma tarzıdır, ki bizzat uzay ve zaman da, mümkün konumsal düzen alanları ve düzen belirlenimleridir ve herhangi bir yerde özel bir niteliğe sahip değildir. Bu suretle, doğayı soruşturma tarzı da değişir ve belli bir bakımdan öncekinin tam tersi haline gelir.³²

İnsanın özneleşmesi ve doğanın nesneleşmesi beraberinde insanın doğa üzerinde mutlak bir egemenlik kurabileceği düşüncesini getirmiştir.³³ Bu noktada insanın mutlak özne

³⁰ Sarkar, S (2012). *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. John Wiley and Sons. Kaynakta atıf yapılan kişi Appalachian State Üniversitesi/ Biyoloji Profesörüdür. <https://biology.appstate.edu/faculty-staff/115>

³¹ Çakmak, C. (1999). Physis'den Res Exstansa'ya Doğa ve Teknik Anlayışları. *Felsefelogos* (6), 77-86.

³² Heidegger, M. (1998). *Bilim Üzeine İki Ders*. (H. Hünler, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları. S. 64

³³ Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri. (2014). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi.s.680

olma süreci dikkate değerdir. İnsan mutlak özne ise doğa ikincil bir konumda olarak insanın karşısında durmaktadır. Bir anlam-değer varlığı olarak insanın doğa ile ilişkisini nasıl bir çerçeveye yerleştirdiği sorgulanması gereken bir noktadır. Bir çevre-sistemin bütün parçaları ve özellikle canlı üyelerinin tümü genel çerçeve içinde ayrı bir yere sahiptir. Her biri kendi çapında doğal düzene katkıda bulunur.

Ekoloji sorunları, insanların doğal düzene karışmaları ve kendileri dışındaki doğal nesneleri yalnızca insanlara yaradıkları ölçüde değerli saymaları sonucunda ortaya çıkmaktadır.³⁴ İnsanın kendine yarar bir nesne olarak görmesi bilim ve teknoloji ile desteklenir. Bilim ve teknoloji bir yönüyle insanlığa hizmet etmektedir; ancak diğer yönüyle insanlığın yaşamsal kaynağı olan doğanın tüketilmesine neden olmaktadır. Böyle bir durumda insanın doğayı tüketim nesnesi olarak görüp onu ikincil bir konuma yerleştirmesi kaçınılmazdır. Doğanın ikincil konuma yerleştirilmesi problemlerin artmasına yol açmaktadır. Öyle ki problemin kaynağını da oluşturmaktadır.

Çevre sorunlarının birincil nedeni insanın doğaya yüklediği anlamdır. Değişen insanın doğası değil, doğanın insan tarafından yorumlanma biçimidir. Bugün oluşturduğumuz ikincil doğada ilişkiler buna göre şekillenmektedir. İnsanın kendi eliyle oluşturduğu çevre, kontrol edilebilen, yönetilen bir şekle bürünmüştür. İnşa edilen bir yapı olarak düşündüğümüzde onunla olan bağ doğal olmaktan ziyade kontrollü, dolayısıyla mekanik bir haldedir. İnsan doğaya hala ihtiyaç duyar ve ona ulaşmak için çevreden uzaklaşması gerekir. Çevre, doğanın, doğal olanın uzağında inşa edildiği için insan ile doğa arasına mesafe girer. İnsanın toprakla, ağaçla, su ile olan bağı bir ihtiyaçtır aynı zamanda, insan bugün araya giren mesafeye rağmen hala doğaya ihtiyaç duyar ama çevre ile yetinmek zorunda kalır. Doğaya ulaşmak için özellikle çaba sarf etmesi gerekir.

Doğadan hareketle ona yüklenen anlamlar dönemlere göre şekillenip en son bugün anladığımız şekle girmiştir. Bu süreç, insanın doğanın içinden değil ona dışarıdan bakan bir varlık olmayı tercih etmesiyle gerçekleşir. Nitekim onun dışına çıkarak onun yasalarını belirlemek insana kalmıştır. Bu fark ediş beraberinde çevreyi inşa etme sürecini getirmiştir. Çevre inşa edilen bir ikincil doğadır.

³⁴ Jardins, J. R. (2006). *Çevre Etiği/ Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s.72-73

1.4. Çevre Sorunları

Çağımızın getirisi olan birçok sorun halihazırda insanlığı meşgul etmektedir. Ekonomik, küresel, politik krizler baş gösterirken çevre sorunları bir adım geride durmaktadır. Ancak bu sorunların dikkate değer boyutta olduğu gözler önündedir. Küreselleşmenin de etkisiyle çevre sorunları 70 ve 80'li yıllarda uluslararası boyutta konuşlmaya başlanmış ve Birleşmiş Milletler çevre ve insan konferansı Stockholm'de toplanarak ilk defa çevre sorunları küresel boyutta tartışılmıştır (1972). Ozon tabakasının delinmesi, buzulların erimesi, mevsimlerin değişmesi, ormanların azalması gibi çevreyi tehdit eden tehlikelerin farkına varılmasıyla çevre konusunda ülkeler sorumluluklar üstlenmeye başlamıştır.³⁵ Çünkü sorunlar doğrudan insana dokunan bir aşamaya gelmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde muhatap olunan çevre sorunlarının neler olduğu, bunların ne derecede sorun teşkil ettiği, çevrenin nasıl bir sorun olduğu tartışılacaktır.

Çevre sorunları tüm insanlığı doğrudan etkileyecek boyutlara ulaşmış durumdadır. Halihazırda çevre sorunlarının olduğu kabulü ile yola çıkmak sağlıklı bir adım olacaktır. Çünkü çevre sorunları herkesi etkilemekte ve herkes için sorun oluşturmaktadır. Çevre sorunlarının neler olduğuna baktığımızda, daha çok kirlilik olarak karşımıza çıktığını görürüz. Çevre kirlenmesi ise çevreyi oluşturan öğelerin zaman içinde giderek niteliğinin değişmesi, değerinin yitmesidir.³⁶ Bu bağlamda kirlilik ile çevre sorunları iç içe değerlendirilmektedir.

Çevreyi oluşturan başlıca öğeler ise hava, su ve topraktır. Bu üç element canlı yaşamının sürdürülebilirliği için temel kaynakları oluşturur. Temel kaynakların niteliğinin değişmesi sorunların baş göstermesinde etkilidir. Hava kirliliği kendi başına birçok alanı doğrudan etkileyen, yaygın olarak gözlemlenen bir kirlilik olarak karşımıza çıkar. Öncelikle soluduğumuz havanın niteliği gün geçtikçe değişmektedir. Dünyanın bazı ülkelerinde havadaki oksijen miktarındaki azalma, maske ile sokağa çıkılmasına varacak derecede tehlikeli boyutlardadır. Bununla bağlantılı olarak akciğer hastalıklarına sebebiyet vermektedir. İnsan sağlığını doğrudan etkileyen bu durumların dışında hava kirliliğinin iklim üzerinde doğrudan etkisi vardır. Kentlerin üzerinde oluşan kirli hava katmanı, morötesi (ultraviyole) ışınlarının kaybına, dolayısıyla gün ışığının azalmasına neden olmaktadır. Bu tür olumsuz gelişmeler, hava kirliliğinin doğal iklim dengesi üzerinde oluşturduğu bozulmaları

³⁵ Baykal Tan, Baykal Hülya Baykal (2008) Küreselleşen Dünya'da Çevre Sorunları, Mustafa Kemal üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 9, s. 2

³⁶ Keleş, R.,Hamamcı, C.(1994) Çevrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s.14

göstermektedir. Öte yandan hava kirliliğinin küresel etkileri de oldukça fazladır. Atmosferdeki karbondioksit birikiminin artması sonucunda sera etkisi adıyla anılan dünyanın ısınması, ozon tabakasının incilmesiyle, morötesi ışınların zararlı etkisinin duyulması bunlar arasındadır.

Sera gazlarının artması sıcaklık artışına, sıcaklık artışı ise buzulların erimesine yol açar. Buzulların erimesi ile su seviyesinin yükselmesi tarım toprağının sular altında kalmasına neden olacaktır. Diğer taraftan ozon tabakasının incilmesi zararlı gaz bileşiklerinin atmosfere yayılması olarak sonuçlanacaktır. Sonuçları böylesine olumsuz ve tüm insanlığı etkileyecek boyutta olan hava kirliliğinin nedenlerine baktığımızda kentleşme ve endüstrileşme en başta gelenleridir.³⁷

Kentleşme ile nüfus yoğunluğu belirli yerlerde toplanmakta ve tüketime paralel olarak kirlilik artmaktadır. Yine endüstriye dayalı kirlenme enerji üretimi(termal santraller), demir-çelik, çimento, deri, petro-kimya endüstrisi gibi üretim alanlarının atıkları neticesinde gerçekleşir.³⁸

Su kirliliğine baktığımızda elektrik enerjisi üretimi için kullanılan barajlar, sulama amacıyla göletlerin yapılması, akarsuyun ulaştığı yüzeysel su kaynaklarına taşıdığı suyu azaltmaktadır. Farklı amaçlarla kullanılan suların boru hatlarıyla taşınması da doğal döngüyü etkilemektedir.

Su kirliliğinin nedenlerine baktığımızda tarımsal faaliyetler sanayileşme ve yerleşim yerleri olmak üzere üç başlıkta karşımıza çıkar. Sanayi ürünlerinin atıkları, kimyasal kirliliğe neden olurken, tarımsal ilaç kullanımı zamanla birikip sulara karışır. Yine nüfus hareketleri sonucunda evsel sıvı atıkları kimyasal, fizyolojik ve biyolojik kirliliğe neden olmaktadır.³⁹

Bu kirliliğe sebebiyet veren yerleşim yerlerinin atıklarıdır.

Son olarak toprak kirliliğinden söz etmek gerekirse canlı türlerinin büyük bir kısmı toprak üzerinde yaşamaktadır. Toprak hem yaşanılan mekan hem de beslenme için zorunlu bir faktördür. Bununla birlikte günümüz sanayi kuruluşlarının artması ile toprak beslenme ve yerleşme işlevlerinin yanı sıra yeni işlevler de kazanmıştır. Canlı yaşamı için oldukça önemli olan, içinde birçok mineral ve organik madde barındıran toprağın bir santimetrelilik kısmının

³⁷ Keleş, R.,Hamamcı, C.(1994) Çevrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s.89-90

³⁸ a.g.e. s.89-90

³⁹ Keleş, R.,Hamamcı, C. (1994) Çevrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s.103

oluşması ise yüzlerce yıl alır. ⁴⁰ Başta yaptığımız çevre kirlenmesi tanımına göre toprağın niteliğinin azalması ve değerinin düşmesi toprak kirliliğinin göstergesidir. Kimyasal madde kullanımı sonucu toprağın verimliliğinde düşme gözlenmektedir. Toprak kirliliğinin kimyasal atık dışında kentleşme, sanayileşme gibi etkenler sonucu arttığı görülmektedir. Kentleşme ile beraber çöp atmanın artması, arazilerin kullanımı için ağaçların kesilmesi kirlilik ve hasara yol açmaktadır. Diğer taraftan sanayileşme de toprak kirliliğinin oluşumunda ve artışında büyük rol oynar. Hızla gelişen sanayi kuruluşları, tıpkı kent arazileri gibi, tarım arazilerine oranla daha fazla rant getirir. Bu nedenle geniş topraklar sanayi sektörünün hizmetine sunulmuştur. Kentleşme ve sanayileşme bu şekilde hızlı bir betonlaşma sürecini ortaya çıkarmışlardır. Sanayi kuruluşlarının bir diğer olumsuz etkisi de atıklarla olmaktadır. Toprağa bırakılan atıklar toprak üzerinde fiziksel, kimyasal birçok değişiklik yaratmaktadır. Sanayi kuruluşları için gerekli olan hammaddelerin büyük kısmının toprakta bulunuyor olması da yine toprak kirliliğini doğurur. Bu hammaddelerin topraktan çıkarılması bir dizi işlemi gerektirir ve bazı kimyasal maddeler kullanılır. Tüm bu çalışmalar ise toprağın yapısında olumsuz etkilere sahiptir. Nükleer atıklar da toprağa ciddi zararlar vermektedir. Bu atıklar toprağa açılan ve belli bir biçimde izole edilen çukurlara boşaltılıp, çukurlar kapatılmaktadır. Ancak bu çözüm uzun vadede geçerli değildir. Atıklar zamanla dışarı sızmaktadır. ⁴¹

Hava, su ve toprak birbirine bağlı sistemlerdir. Bu nedenle birinde gerçekleşen kirliliğin diğerini etkilemesi de söz konusu olmaktadır. Toprağın kirlenmesi asit yağmurlarına, su kirliliği toprak kirliliğine neden olabilir.

Kirlilik ana başlığı altında incelediğimiz günümüz çevre sorunlarının nedenlerine baktığımızda kentleşme, sanayileşme, kimyasal madde kullanımı gibi başlıklar ile karşılaşırız. Her birinin oluşumunda ortak olan insanın müdahil olmasıdır. Kentleşme insanın ihtiyaçlarını karşılamak için yeni yer arayışlarına girmesi sonucu kaynak tüketimine yol açmıştır. Sanayileşme de yine insanın üretimi hızlandırmak için makine gücüne ağırlık vermesi ile başlamıştır. Her iki durumun getirileri atıklar, kaynak tüketimi ve çevreyi kirletme ile sonuçlanmıştır.

Çevre sorunlarının nasıl sorunlar olduğu ve hangi türlerde karşımıza çıktığı açıktır. Bu noktada sorulması gereken çevrenin sorun haline gelen yönlerinin neler olduğudur? Çevre nasıl bir sorundur? sorularıdır. Çevreye ve öncesinde doğaya baktığımızda kendi içinde bir

⁴⁰ Boztaş, D., (2006)Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Toplumlarda Çevre Sorunsalı, Sivas, s. 25

⁴¹a.g.e. s. 25-26

işleyişin olduğu gözlemlenmektedir. Sorunların baş göstermesini örnek bir sorun üzerinden analiz edelim. Ozon tabakasının incilmesi ve sonra delinmesinden söz edelim. Koruyucu bir tabaka olan ozon tabakasının delinmesi küresel ısınmaya yol açmaktadır. Küresel ısınmanın nedenlerine baktığımızda sera gazlarının artması sorunu ile karşılaşırız.

Atmosferdeki karbondioksit(CO₂), metan(CH₄), dazotmonoksi(N₂O), ozon(O₃) ve klaroflorokarbon (CFC) doğal sera gazları olarak bilinir ve dünyanın yüzeyinde uygun yaşama ortamı yaratırlar. Bu gazlar güneşten gelen radyasyonu geçirirler, fakat dünyanın yüzeyinden gelen alçak-frekans ve uzun dalga radyasyonları emerek atmosferde ısıyı tutarlar. Ancak fosil yakıt kullanımı, ormanların tahribi, çeltik tarlalarının artması, hayvansal ve evsel atıklar, aerosal spreyler, tarımsal gübreler, naylon üretimi gibi bir dizi etkenle sera gazlarının havaya fazla miktarda bırakılması küresel ısınma sonucunu doğurmuştur.⁴²

Saydığımız bu tüketim unsurlarının kaynağı ise insandır. Öyle ki insanın müdahil olması sonucu gelinen noktaya ulaşılmıştır. Sorunların kökeninde insanın doğaya karşı sergilediği tavırlar yatmaktadır. Dolayısıyla, sorun insanın doğayı değerlendirme biçimine gelip sonlanmaktadır.

Bu durumda üzerinde durmamız gereken, sorunun çevre olmadığıdır. Çevre bizatihi sorunun kendisi değildir. Daha yalın bir ifade ile çevre sorunları, çevre için sorun değildir. Sorunların çıkış noktası insanın çevre ile kurduğu ilişkidir. Çevre sorunları çevrenin kendisinden kaynaklanmaz. Çevrenin kendi varlığını sürdürdüğü düzene insanın çevre ile ilişki kurması sonucu dahil olması sorunların oluşumuna yol açar. Dolayısıyla çevrede sorun olduğundan söz edemeyiz. Çevre kendi içinde bir sorun değildir. Çevre insanın dahil olması ile sorunların olduğu bir mekandır. Sorun ve sorumlu olan insanın çevre ile kurduğu ilişkidir. Sanayileşmeden önce çevre sorunlarından söz edemezken, sonrasında hızla artan sorunlar insanın çevre ile kurduğu ilişkinin sonucudur.

İnsanın doğa ile kurduğu ilişkinin arka planına bakmak gerekirse, doğanın çevre problemine dönüşmesinde iki temel algılayış biçimi etkili olmuştur. İlk olarak doğanın sınırsız bir kaynak olarak değerlendirilmesi gelir. Sözelimi su çok temel bir kaynaktır. Kendi başına birçok ihtiyacı karşılar. Bununla beraber sudan üretilen kaynaklar da temel ihtiyaçlara cevap verir. Bu nedenle diğer kaynaklara göre daha çok tüketilir. Ancak suyun sınırsız bir kaynak gibi tüketilmesi çevre sorunlarına yol açacak boyutlara ulaşır. Öyle ki su kaynakları yetersiz olmaya başlar. İkinci olarak tüketilen kaynakların yerine aynısı konulamamaktadır.

⁴² Boztaş, D., (2006)Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Toplumlarda Çevre Sorunsalı, Sivas, s.21-22

Kaynakların sınırlı oluşu, yerine aynı kalite ve miktarda kaynağı koyamamak problemlerin artmasına neden olmuştur. Teknolojik gelişmeler dahi sorunların temelden çözülmesini sağlayamamaktadır.

Çevrenin bir sorun haline gelmesinde insanın çevreye bakışı, hayatında konumlandırma biçimi etkilidir. İnsanın kendini fark etmesi yani doğayı kontrol edebileceğini görebilmesi ile beraber doğayı tahrip etmesi eş zamanlı olarak kabul edilebilir. İlk çağlarda insanlar kendilerini doğanın bir parçası olarak görüp, kendilerini doğaya uyarlıyorlardı. Doğanın bir ruhu olduğu varsayılıyordu. Bir ruha sahip olan doğanın getirileri değiştirilmeden ona uyum sağlama söz konusuydu. Ancak modern bakış açısı beraberinde insanın doğayı kendisine uydurması anlayışını getirmiştir. Modern dönemden kasıt, tekniğin kullanımının artması olarak değerlendirilebilir. Teknik ve yöntem kavramları bir nesneyi muhatap alır. Bir nesne üzerinde gerçekleşecek olan işlem için kullanılır. Bu bağlamda çevrenin geldiği konum, doğanın bir yöntem ile incelenmesi ile bağlantılıdır. Kentleşme ile başlayan süreçte doğanın olanaklarından hareketle biçimlenen kentler daha sonra özellikle teknolojinin ve sanayinin gelişimi ile doğaya rağmen bir yapı-mekan üretimi olarak karşımıza çıkmıştır. Modern dönem'in köşetaşlarını oluşturan Descartes'a göre yöntem, doğanın hakikatini keşfetmek için zorunludur.⁴³ Keşif niyeti ile çıkılan bu yolda, yöntemin kullanılması doğanın sadece ölçülebilir yönü ile idrakine yol açmıştır. Hesaplanabilir olan ile yola koyulan insan, doğayı bu yönüyle ele almıştır.

Yeniçağ'da bilimin hedefi, bilgi elde etmenin yanı sıra, bilgiyi uygulamaya koymaktır. Bilim ile bilimin uygulanması arasındaki ilişkinin temelinde etik sorun yatmaktadır. Bu nedenle, bilimin uygulanması, yani teknik, egemen etik değerler çerçevesinde doğayı insan için dönüştürme ve kullanma biçiminde algılanmıştır.⁴⁴ Teknik gelişme ve yöntemler, insanın hizmetine sunulurken doğadan istifade edilmiştir. Bu noktada doğadan alınan şeylerin yerine konulması pek mümkün olmamıştır. Aksine doğaya geri dönüşün atıksal boyutta olduğu gözlemlenebilir. Bu durumda bir alış-verişten ziyade tek yönlü bir kullanım söz konusu olmuştur. Doğa, sadece kullanımsal bir değerde görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bilimsel gelişmelerin teknik olarak uygulanışında çevrenin nesne olarak ele alınması çevre probleminin kaynağını oluşturmaktadır.

⁴³ Heidegger, M. (1998). *Bilim Üzerine İki Ders*. (H. Hünler, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları. s.77

⁴⁴ Keleş, R., & Hamamcı, C. (1993). *Çevrebilim*. Ankara: İmge Kitabevi.s.13.

Doğanın ölçülebilir yönü ile idraki yapay bir doğanın oluşmasının yolunu açar. Doğanın kendisinden uzaklaşarak geline nokta oluşun çevre bir üründür. Bu ürünün denetiminin zaman geçtikçe zayıflaması söz konusudur. Denetlenemeyen bir çevre insan sağlığına zarar verecek boyutlara ulaştığında uyarı vermeye başlar. Londra’da 1952 de aşırı hava kirliliği oluşmaya başlıyor ve 4 bini aşkın insan hayatını kaybediyor. Bu noktada ciddi endişelere sebep olan bu olaylar niçin sorusunun sorulmasını beraberinde getirir. Bir tüketim nesnesi olarak görülmeye başlanan doğa, yeni hali ile çevre kendisinden alınanların yerine yenisi konulamamasından dolayı alarm vermektedir. Beraberinde insan sağlığına zarar verecek sonuçları getirmektedir. Kimyacı ve hekim olan Paracelsus’un ifadesinde olduğu üzere “biz toprağı kazarak altın, gümüş gibi kıymetli maddeleri elde etmek isteyebiliriz, ancak bunun karşılığı olarak sağlık sorunlarının olabileceğini önceden bilmeliyiz”⁴⁵ Alınanlar insanın sağlığını tehdit edecek boyutlardaki sorunlar ile sonuç vermektedir.

Ahmet İnam çevre sorunlarının yalnızca doğal çevre sorunu olmadığını ifade eder. Ona göre doğal çevrenin kirlenmesi, toplumsal ve politik çevremizin yanlış işlemlerinden, anlam çevresinin yozlaşmasından kaynaklanmaktadır. Büyük çevreyi oluşturan küçük çevreler teker teker yozlaşmış, bunlar arasındaki ilişkide uyum yoktur.⁴⁶ İnsanın çevre ile kurduğu ilişki, ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak şekillenmiştir. Doğanın ve çevrenin kendi içinde kutsal ya da değerli olduğu düşüncesi yerini kullanım nesnesi olmaya bırakmıştır. Bu noktada çevre ve doğa sorunların kaynağı değil, insanın doğayı ve çevreyi sadece kaynak olarak görmesi sonucu insanın sorunları haline gelmiştir. Dolayısıyla çevre sorunları çevre için değil insan için sorun haline gelmiştir. Bu bağlamda çevre sorunlarını insani boyutunu vurgulamak üzere değerlendirmek daha kapsayıcı bir yaklaşım olacaktır.

⁴⁵ Bakar, C., Baba, Alper (2009) Metaller ve İnsan Sağlığı : 20. yüzyıldan Bugüne Miras Kalan Çevre Sağlığı Sorunu, 1. Tıbbi Jeoloji Çalıştayı, Nevşehir. s. 162-185

⁴⁶ Özdemir i., Yükselmiş, M. (1995), Çevre Sorunları ve İslam. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. s. 68

2. ETİK BİR PROBLEM OLARAK ÇEVRE

2.1. Etik Açısından Çevre

Etik kelimesi köken olarak Yunanca $\eta\theta\iota\chi\eta$, ahlak, ahlak kuralları anlamına gelmektedir.⁴⁷ Ahlak ise insan ve toplumların oluşturduğu değerler bütünü olarak karşımıza çıkar. Her dönemde insanların şekillendirmesi ile değişen bununla birlikte bir bütün halini alan bir yapıdır.

Her tarihsel ve kültürel dönemde, insanlar *olması gerekeni* aramış ve iyi-kötü ayrımının olması gerektiği üstünde durmuştur. İyi ve kötü eylemlerde bulunan insan, bunların ayırdına varmaya çalışmıştır. Her insan topluluğu (aile, grup, cemaat, ulus vb.) bu türden eğilim, düşünce, inanç, töre, alışkanlık, geleneklerin vb. ve bunlarda içerilmiş olan değer, buyruk, norm ve yasakların meydana getirdiği bir görünmez ağ içinde yaşar. Herkes daha doğar doğmaz böyle bir ağ içinde yaşamaya başlar ve daha sonra bunların yönlendirmesi altında eylemlerde bulunur. İşte, tek kişinin veya bir insan topluluğunun belli bir tarihsel dönemde belli türden eğilim, düşünce inanç, töre, alışkanlık, görenek vb. ve bunlarda içerilmiş olan değer, buyruk, norm ve yasaklara göre düzenlenmiş ve bu haliyle gelenekleşmiş, yerleşmiş yaşama biçimine ahlak (moral) denir.⁴⁸

Etik, insanın diğer insanlarla olan iletişimini-etkileşimini oluşturmada büyük önem taşır. İyi ve kötü ile ilgilenir ve yol göstermeye çalışır. Çok fazla kullandığımız iyi ve kötü kavramlarının sınırlarını ayırışma noktalarını konu eder. Böyle bir alan olarak topluma rehberlik eder. Bununla beraber toplumların oluşmuş ortak değerleri üzerine inşa edilir. Toplumun inşa ettiği, aynı zamanda toplumu inşa eden bir yönü vardır. Toplumsal değerler üzerine inşa olması bakımından etik yaklaşımlar, belirli kırılmalar sonucunda gerçekleşir. Diğer bir deyişle, her dönemin sorununa göre şekillenirler. Problemin oluşumu ve çözüm bulmaya yönelik yaklaşımlar söz konusu olur. Bununla beraber etik kendi içinde de problemler barındırmaktadır. Göreceli birtakım durumlar, doğru ve yanlış eylemin tanımlanabilirliği vb. durumlar kendi içinde problem arz etmektedir. Biz bu noktada çevre

⁴⁷ Tuncay, F. (1994) Yunanca Türkçe Sözlük, Atina, s. 312

⁴⁸ Özlem,D. (2010) Etik Ahlak Felsefesi. İstanbul: Say Yayınları. s. 21

etiğini uygulanabilir etik olarak ele almaktayız. Nitekim çevre sorunları uygulamalı etiğin alt başlığı olarak ele alınması gereken sorunlardır.

Etik eylemlerde amaç en doğru olanı yapmaktır. Doğru olanı yapmak, aynı zamanda doğru eylemde bulunmaktır.⁴⁹ Çevre sorunlarının etiğe bakan yönünün ise yanlış eylemlerde bulunmak olarak ifade edebiliriz. Bu yanlış eylemler ise doğaya yönelişin yanlış idraki ile gerçekleşmiş olabilir. Bu noktada insanın doğaya yönelişi ve arayış içine girmesi yanlış değildir. Diğer bir ifade ile insanın doğaya yönelişi problem değildir. Doğayı araçsal kılmaya başlama yönelimi sorun teşkil etmektedir. İnsanın doğaya kullanılabilirliği yönüyle bakması etik bir problem oluşturmaktadır. Bu nedenle çevre etik bir sorun değil. Etik sorundan söz edebilmek için insanın etik belirleyiciliğinden söz etmek gerekir. Etik problem ve insan ilişkisinden söz etmekte fayda vardır. Çevre insanın önünde duran bir var olandır. Çevrenin kendi içinde etik belirleyiciliği ya da etik işleyişinin olduğundan söz edemeyiz. Bu nedenle etik bir problem olması doğa ile insan ilişkisi neticesinde ortaya çıkar. İnsanın doğaya ekonomik, öncesinde bilimsel tüketimler aracılığı ile bakması sonucu araçlaşır. Doğanın araçsallaştırılması onun ikincil doğaya yani çevreye evrilmesinin yolunu açar. Yine doğada da etik sorunun arz ettiği söylenemez. Etik insanı ilgilendiren bir problemdir. Yukarıda tanımını yaptığımız üzere insanın inşa ettiği ve insan üzerine inşa olan bir değerler bütünüdür. Dolayısıyla çevre, insan merkezli bakınca etik bir problemdir. Kendi başına doğa ve çevrede etik bir problemin varlığından söz edilemez.

Değişen paradigma içerisinde Yeniçağ'da birçok değişimin yanı sıra doğa anlayışının değişiminden söz etmiştik. Bu anlayış çerçevesinde doğanın yasalarının belirlenmesi onun yönetilebilen bir nesne olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Bu düşünce biçiminin sonuçlarından olan çevre sorunları, meselenin etik yönüyle ele alınmasını gerekli kılmıştır. Çevrenin etik zeminde değerlendirilmesini sağlayan yaklaşım, içerisinde bir tepkiyi barındırır. Geleneksel etiğin insan merkezli (antroposentrik) oluşu, çevreyi ve sorunlarını ikincil bir konuma taşır. Bu nedenle etik çerçevede sorunun ele alınması gerekliliği ortaya çıkar. Çevre sorunları, insanı merkeze koyan Modern Dönem'in olumsuz sonuçlarından biridir. İnsan kendinde değerli bir varlık olarak kabul edilir. Böyle bir düşünüş biçimi de insan dışında yaşamını sürdüren canlıları daha değersiz bir konuma indirger. Çevre etiği böyle bir yaklaşımın yanlış olduğu savından yola çıkar. Diğer bir deyişle, çevre ahlakı, çevreye karşı olan modern tavrımızı, tek taraflı sadece insanın menfaatlerini esas alan bir temele

⁴⁹ Özlem,D. (2004) Etik Ahlak Felsefesi. İstanbul: İnkılap Kitabevi. S. 33

oturttuğumuzdan, uzun vadede bu tavrın sonucu olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁰ Bu noktada Çevre felsefesi ve etiği, doğayı işlevsel ve kullanımsal değerler açısından değil, kendi başına, özsel değere sahip, bir ahlaki özne olarak yorumlamaya çalışır.⁵¹

İnsanlık var olduğundan beri karşılaştığı problemlere çözüm getirmeye çalışmıştır. Çevre sorunlarının geri dönülemez boyutlara ulaşması yeni bir kriz olduğunun habercisi olmuştur. Çevre etiği bu noktada bahsi geçen krizlere yönelik çözüm arayışı çabasıdır.

2.1.1. Çevre Problemine Etik Yaklaşımlar

Öncelikle çevre problemi etik açıdan şu noktaya temas eder: İçerisinde bulunduğumuz doğa ve çevre, birtakım nedenlerden dolayı olduğu şekliyle kalmayacak, sonraki yüzyıllara taşınamayacaktır. Dolayısıyla bizden sonra yaşayacak olan insanlara bırakacağımız yaşam alanı farklı olacaktır. Bu noktada biz ahlaki açıdan sorumlu muyuz sorusu gündeme gelecektir. Diğer bir deyişle, insan henüz görmediği, tanımadığı ama ileride bu dünyada yaşama ihtimali olan canlılara karşı kendini sorumlu hissetmeli midir? Metafizik bir noktaya da temas eden bu soru çevre felsefeleri ve çevre etiği açısından önem arz eder. Çünkü insanın bugün yaşadığı ve büyük ölçüde etkisinin olduğu çevre, sonraki nesillerin yaşama alanı olarak da kullanacakları bir çevredir. Şayet insan ahlaki olarak doğaya karşı bir yükümlülük hissediyorsa bu gelecek nesilleri de kapsamalıdır.

Çevre sorunları etik bir sorun olarak daha geride durmakta, ancak belirttiğimiz somut sorunların kaynağını teşkil etmektedir. Çevrenin ahlaki değerlerimizde hangi noktada durduğuna dair net bir çerçevenin oluşması problemlerin çözümüne yönelik katkı sağlayacaktır. Bu nedenle çevrenin başlı başına bir ‘değer’ olarak incelenmesi gerekir. Hâlihazırda insanın doğayı bir kullanım değeri olarak görmesi çevrenin etik bir problem olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Değer kavramı, beraberinde etik kavramının üzerinde durma gerekliliğini getirir. Etik, insanların rasyonel varlıklar olarak hangi amaçları seçmeleri ve hayata geçirmeleri gerektiği

⁵⁰ Özdemir, İ. (tarih yok). *Çevre Biliminin Gelişiminde Çevre Ahlakı'nın Önemi*. Kasım 24, 2015 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1705/18244.pdf> adresinden alındı.

⁵¹ Çakmak, C. (1999). Physis'den Res Exstansa'ya Doğa ve Teknik Anlayışları. *Felsefelogos*(6) , 77-86.

sorusuyla onların seçimlerini yönetmeleri veya yönlendirmeleri gereken ahlaki ilkelerin ne olduğu⁵² noktasını sorgular. İnsan tercihler yapabilen bir varlıktır. Bu tercihlerde bulunurken birtakım ahlaki ilkeleri dikkate alır. Bu noktada çevrenin bir sorunlar yumağına dönüşmesinde insanın tercihlerinin etkisi tartışmasızdır. Tercihler yapılırken doğayı bir nesne olarak değerlendirmek sorunlarının kaynağını oluşturur.

2.1.2. Çevre Etiğinin Amacı

Etik yaklaşımlar çevre problemine cevap bulmaya yönelik şekillenmeye başlamıştır. Çevreye dair ileriye dönük kaygılar, kaynakların tükenmesi, çevre kirliliğinin insan sağlığını tehdit eden seviyelere ulaşması çevre sorunlarının kaynağını araştırmayı ve çözüm arayışını beraberinde getirir.

Problemlerin kaynağına bakılırsa insanın rolü önem taşır. Harun Tepe'ye göre kuşkusuz çevre sorunlarının ortaya çıkmasına yol açanlar hemen hemen her zaman insanlardır, onların yapıp ettikleridir, onların şu ya da bu hesap ve düşüncelerle yaptıklarıdır. Bu sorunlardan zarar görenler de, tüm diğer canlılar ve cansız doğa yanında, insanlardır—ama zararın bilincinde olan da yalnız insanlardır. Çevre felaketlerinden, doğanın hoyratça sömürülmesinden, kısa erimli hesapların kötü sonuçlarından, doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görenler de — diğer canlılarla birlikte insanlardır. Bu nedenle çevreyle ilgili sorunlara yol açan insan eylemlerinden, bu eylemlerle ilgili etik sorunlardan, etik sorunların giderilmesinden söz edilmesi doğal karşılanmalı hatta beklenmelidir de.⁵³ Etik zeminde bir cevap aramanın gerekliliği bu noktada önem arz eder.

Sorunların tespiti ile çözüm yolları aranmaya başlanır. Çözüm aranırken problemin kaynağındaki olası etkenler dikkate alınır. Problemin çözümüne dair etik yaklaşımlar çözüme katkı sağlamak adına oluşturulur. Çevre sorunlarının muhtemel kökenlerini incelemek ile beraber varsa etik değerler üzerinden incelenmesi çevre etiğinin kapsamını oluşturur. Davranış biçimlerinin, toplumun ortak değerlerinin dayandığı ahlaki zeminler var ise, çevre konusunda etik nerede durmaktadır?

Çevreye dair sorunların artması neticesinde odağın çevreye yönelmesi etik tartışmalara neden olmuştur. Büyük oranda insanın kendisine dahi zarar vermeye başlayan çevre sorunlarının gözlenebilen nedenleri açıktır. Bunlardan somut olarak söz edebileceklerimiz

⁵² Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları. s. 600.

⁵³ Tepe, H. (1999) Çevre Etiği: Toprak Etiği mi Yoksa İnsan Etiği mi?. *Felsefelogos* (1) s. 41-55

sırasıyla teknolojinin kullanım sınır ve alanları, üretim-tüketim ilişkisi, sosyo-ekonomik faaliyetler ve kültürel gelişmelerdir. Bu sebeplerin tespiti ile çözümler aranmakta, alternatif kaynakların oluşturulması gibi yollara başvurulmaktadır. Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz çevrenin somut ve genel yöne bakan kısmını oluşturmaktadır. Felsefeye bakan yönü ise problemin düşünsel tohumlarının nerede oluştuğudur. Bu noktadan itibaren, somut sorunların felsefi birtakım temellerinin olup olmayabileceği tartışılmaya başlanır.

Felsefenin soru sormak ile başladığı aşıkardır. Çevre konusunda da soruların artması meselenin düşünsel yönünü kaçınılmaz kılar. Bu nedenle çevre sorunlarının etik bir zeminde ele alınıp alınamayacağı bir soru işareti olarak önümüzde durur. Ancak başlangıç itibariyle çevre, etik olarak gündeme çok gelmemiş bir alandır. Genel ahlaki değerlerde çevre, insan merkezci olmayan bir konumda ele alınmıştır. Yani sorunların kaynağı insan değilmiş gibi bir algı var. İnsanın insana karşı sorumluluğunda etik değerler var ve işlemekte, ancak çevre bunların dışında tutuluyor. Bu da doğadan kopmaktan kaynaklanıyor. Doğanın çevreye dönüşmeden evvel insan için ne anlama geldiği ve bir ürün olarak çevre haline gelme süreci dikkate değerdir. Geline nokta da çevrenin nerde konumlandırıldığı, geçmişten bugüne değerlendirilme biçimi önem arz eder. Dolayısıyla bir değer olarak hayatın neresinde olduğu sorgulanır. Çevrenin felsefeye konu edilmesi burada başlar. Değer meselesi etik ile doğrudan bağlantılı olduğundan çevre felsefesi etik ile yeni bir kanala evrilir. Bu noktada çevrenin bir değer olarak nerede konumlandırıldığı ve nerede konumlandırılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Değer kavramı ile ilişkilendirilmesi çevrenin son halinin ahlaki temellerin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Çevre etiği böyle bir gereklilik neticesinde ortaya çıkar.

Çevre etiğinin ortaya çıkış amacına gelirsek insan ve doğa arasındaki ilişkinin yeniden gözden geçirilmesidir. Genel olarak çevre etiği, insanlar ile doğal çevreleri arasındaki ahlaki ilişkilerin sistemli olarak incelenmesidir.⁵⁴ Şimdiye kadar sistemli olarak incelenmediği anlamına gelen bu ifade, çevrenin şu ana kadar bu denli problem arz etmediği sorunsalını beraberinde getirir. Meselenin insanı doğrudan etkileyen boyutlara ulaşması insanın etiğin muhatabı olarak çevreyi ele almasını gerektirmiştir. Bu noktada çevre etiği insanın doğayı kavrayışındaki ahlaki boyutu sorgular. Çevreyi korumaya yönelik amaca ahlaki temeller oluşturmak çevre etiğinin üstlendiği bir misyondur.

Çevre etiğinin oluşumuna katkı sağlayan yaklaşımlar insan, canlı ve çevre merkezli olarak üç başlık altında incelenecektir. İnceleyeceğimiz başlıklar merkeze aldıkları varlık

⁵⁴ Jardins, J. R. (2006). *Çevre Etiği/ Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s.46

üzerinden ele alınacaktır. Çevreyi değerlendirmede çevreyi mi, insanı mı yoksa canlı olan tüm varlıkları mı dikkate almamız gerekir sorusundan hareketle yola çıkacağız. Bu noktada sadece bir tane etik yaklaşım mevcut değildir, etik yaklaşımlar vardır. Diğer bir ifade ile çevre etikleri söz konusudur. Burada genel itibariyle temel ayrımlar yapıp, insan, çevre ve canlı merkezli etik yaklaşımlar ele alınacaktır.

2.2. Ontolojik ve Metafizik Açıdan Çevre

Çevre sorunları birçok açıdan sorun arz eder. Felsefî zeminde de yine etik, ontolojik ve metafizik noktalara temas eder. Bu bağlamda çevre sorunlarının etik sorunlar olarak ele alınmasında iki yaklaşımdan söz ettik. İlk olarak çevre sorunlarının sorun arz etmesinin insanın sürece dahil olması ile gerçekleştiğinden söz ettik. Nitekim doğada etik yoktur. Bu nedenle doğada etik sorunlar olmadığından söz edebiliriz. Doğanın, sonrasında ikincil doğa olarak çevre haline gelmesi bir süreçtir. Bu süreçte, insanın doğayı idrak etme biçimi etkili olmuştur. Sorunların çevre sorunları olarak karşımıza çıkması insanın sürece dahil olması ile gerçekleşir. Dolayısıyla çevre sorunları insanın çevre ile olan ilişkisinde açığa çıkar. Bu ilişki insanın doğayı karşısına alması ile bağlantılıdır.

Çevre sorunlarının etik noktaya temas etmesi insanın idrak biçimi ile ilişkili olarak etik bir özne olmasından kaynaklanır. Doğanın kendisinde etik yok iken insanın etik bir varlık olarak doğa ile muhatap olması çıkış noktalarından birini oluşturur. Bununla birlikte çevrenin etik sorun çerçevesine girmesi burada gerçekleşir. Etik bi varlık olan insanın sürece müdahil olması çevre etiğinden söz edebilmemizin yolunu açar. Çevre sorunlarının etik açıdan sorun teşkil etmesi bu noktada karşımıza çıkar.

Gelinen noktada doğanın idrak biçimi dönemlere göre değişiklik göstermiştir. İnsanın idrak etme biçimi ise bizi dönemin algılayış biçimine götürür. Bu bağlamda arkaplanda işleyen metafizik sistemin etkisinden söz etmek gerekir. Her dönem kendi idrak biçimi ile beraber bir metafizik geliştirir. Çağın getirileri de buna göre şekillenir. Çevre sorunlarının sorun olarak temellendirilmesi Modern dönemde etkili olan mekanik doğa kavrayışıdır. Doğanın mekanik tasavvur içinde bulunulan bir metafizik sistemde algılanması sorunların

temellendirilmesinde metafizik yaklaşımına işaret eder. Doğanın nesne olarak kavrandığı bu sistemde doğanın dönüşerek yeni çerçevelere sığdırılması söz konusudur. Dolayısıyla çevre sorunları etik ile beraber metafizik açıdan da sorun teşkil eder.

Modern dönemde doğanın nesne olarak algılanması doğanın ikincil bir doğaya dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle metafizik sistemlerin çevre sorunları konusundaki etkisi aşıkardır.

2.3. Teknolojik Açıdan Çevre

Bilimsel gelişmeler, öngöröldüğü şekliyle hayatı kolaylaştırmış, insan yaşamının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bilimsel gelişmelerin tekniğe yansıyan kazanımları olmuştur. İşgücünü azaltan makinelerin kullanımını arttıran yönüyle ancak *Bilim ve Teknolojideki gelişmelerin ahlaki ve moral değerlere yansımaması sonucu, gelişen tüm tarım tekniklerine ve ürün artışlarına rağmen hala dünyada kitleler halinde insanların açlıktan ölmesi*⁵⁵ insanın, ürettiği teknolojiye dair bazı soruları sorması gerektiği anlamına gelir. Çünkü aynı teknoloji, rekabete, küresel güç olma yolundaki ülkelerin daha da baskın olmasına neden olmuştur. Silah teknolojileri ile beraber savaşların yıkıcılığını da arttırmıştır. İnsan yaşamını doğrudan etkileyen teknik ve teknoloji zaman içerisinde hayatımızda bu denli yer etmiş olgulardır. Bununla beraber ahlaki yansımaları üzerinde durup düşünmeye vakit bulamayacak hızda bir yerleşme söz konusudur. Bu yönüyle etkilerinin sınırlarını belirlemek, ön görmek güçleşmektedir. Genel olarak sorun teşkil eden yönlerinin yanında özelde çevre ile olan bağlantısı bizi ilgilendiren kısmı oluşturmaktadır. Çevre meselesine gelene kadar, evvelindeki doğa kavramının etkilenişi bu bağlamda incelenmeyi gerektirir.

Şimdiye kadar çevre meselesi ile bağlantılı olarak baktığımızda doğanın nasıl ele alındığı üzerinde durmaya çalıştık. Doğanın dönemlere göre kavranışındaki farklılıklar bizi insana götürmekte, insanın doğayı nasıl ele aldığını göstermekteydi. Her dönemin kendine özgü Tanrı, doğa kavrayışı arka planda yer alan unsurlar ile şekillenmekteydi. Sözelimi İlkçağlarda insan doğayı gücün bizatihi kendisi olarak değerlendirmekteydi. Bu yaklaşım biçimi doğadan korkmakla beraber ona saygı duymayı gerektirmiştir. Genel itibariyle doğaya

⁵⁵ Özdemir, İ. (tarih yok). *Çevre Biliminin Gelişiminde Çevre Ahlakı'nın Önemi*. Kasım 24, 2015 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1705/18244.pdf> adresinden alındı.

saygı çerçevesinde gelişen insan-doğa ilişkisi büyük değişimi 15. Yüzyıl ve beraberinde tecrübe etmiştir. Felsefi arka planın oluşması üzerine inşa edilen Sanayi Devrimi gelinen noktada tekniğin zirvesi olarak görülebilir. Bu noktadan itibaren teknik ve teknoloji hızlı bir şekilde yol almaya başlamıştır.

Günümüzün teknolojik kavrayışının temellerini Heidegger XVII. Asırda bulur. Yaşadığımız çağ, der düşünür, “atom çağı” adını alır ve bu çağa hâkim düşünce türü planlamacı/hesabi düşüncedir ki bu düşünce bizim teemmül kabiliyetimizi, dolayısıyla da varlıkla bağımızı dumura uğratmaktadır. Dünya görüşümüzdeki bu “radikal devrim” modern felsefede gerçekleşmiştir. Böylece insan dünyada ve dünyaya dair yepyeni bir konum edinmiştir. Bu surette, dünya bir nesneye dönüşmüş ve hesaplayıcı düşüncenin işlem alanı hâline gelmiştir. Doğa ise, modern teknik ve endüstri için “devâsa bir hazne”, bir “enerji kaynağı” hâlini almıştır. İnsanın, der Heidegger, dünya ile olan “bu bütünüyle teknolojik karakterdeki ilişkisi” ilk defa XVII. asırda Avrupa’da ama yalnızca Avrupa’da meydana gelmiş ve oradan dünyanın geri kalanına yayılarak insanın varolanla tüm ilişkisini belirler hâle gelmiştir.⁵⁶ İnsan-doğa ilişkisi teknolojik bir kavrayışa doğru evrilmiş görünmektedir.

Geleneksel noktada teknolojinin çıkış noktası, kullanım yönleri ile doğa bağlantısı üzerinde durmak gerekmektedir. Doğanın nasıl bir işleyişe sahip olduğu, teknik ve beraberinde teknolojinin doğanın neresinde durduğu önem arz eder. Teknik olgusu bir çok gelişmenin temelinde yer alır. Etkilediği alan bakımından geniş bir zeminde şekillenir. Bu noktada üzerinde durmakta fayda vardır;

Jaques Ellul Teknoloji Toplumu’nda teknik olgusunu ele alırken iki temel özelliği olduğunu belirtir:

Bu iki özellikten ilki rasyonelliktir. Teknikte, boyutu ya da içinde uygulandığı alan ne olursa olsun, spontane ve irrasyonel olanla ilişkilendirmek için genellikle mekaniği getiren bir rasyonel süreç vardır. En iyi örnekleri sistematikleştirme, iş bölümü, standartların oluşturulması, üretim normları vb’de görülen bu rasyonellik, iki ayrı aşamayı içeriyor. Birincisi, her işlemede “söylemin” kullanımıdır ki spontaneliği ve kişisel yaratıcılığı dışlar. İkinci olarak, yöntemin tek başına mantıksal boyuta indirgenmesi söz konusudur. Tekniğin her müdahalesi, aslında gerçeklerin, güçlerin, olguların, araçların ve enstrümanların mantık şemasına indirgenmesidir. Teknik olgusunun ikinci açık özelliği yapaylıktır. Teknik doğaya karşıttır. Teknik araçların birikimiyle yaratılmakta olan dünya yapay bir dünyadır, bu nedenle de doğal dünyadan radikal biçimde farklıdır. Yapay dünya, doğal dünyayı tahrir eder, ortadan kaldırır ve bağımlı kılar; bu

⁵⁶ Gözel, Ö. (2014) Teknoloji ve Teemmül . Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi (36) s. 216-217

dünyanın kendini yeniden kurmasına, hatta onunla sembiyotik bir ilişki kurmasına izin vermez.⁵⁷

Teknik olgusu ortaya çıkışı ile beraber insan ürünü olarak yer edinir. İnsan ürünü olması bakımından öncelikle rasyoneldir. Akli olanı temsiliyet ile karşımıza çıkar. Modern dönemde hakim olduğu kanısına vardığımız ve hümanizm kavramında özetlediğimiz insanın merkezde yer almasının sonuçlarından biridir. Mekanik evren tasavvuru olarak defaetle söz ettiğimiz bu tasarım rasyonel olması bakımından insanın temel bir özelliğini yansıtır. Teknik, bu anlamda insan mantığının şekillenmiş yönü ile temsilidir. Öte yandan yapay olduğundan söz edilir ki yine doğadan devşirilenden hareketle yapay bir üretimin ilk basamağıdır. Tekniğin özünde yer alan bu iki özellik doğal olanın merkezden uzaklaştırılmasının kapılarını açar. Bu yönüyle doğadan uzaklaşma üretilen yeni yapay dünyanın oluşmasında pay sahibi olur. Üretilenin kaynağı insanın elde ettiği bilgi olur ki bu bizi bilim kavramına yönlendirir. Öyle ki bilimin insana bildirdiği ile hareket edilir. Bu bildirimin kaynağı doğada bulunmaktadır. Doğanın yasaları, işleyiş biçimi başlı başına bilimin konusu haline gelmiştir. Araştırılan konular neticesinde elde edilen bilgiler çeşitli alanlarda kullanılır hale gelmişlerdir. Bu bağlamda bilimsel gelişmelerin veya bilimdeki gelişmelerin diğer alanlara olan etkisi büyüktür. Nitekim ulaşılan yeni bilgiler ışığında büyük değişimler kaydedilmektedir. Fizik biliminde ulaşılan yeni bir bilgi ile başka bir alana destek sağlanabilmekte, böylelikle büyük değişimler bir bütün halinde birbirini etkileyerek gerçekleşmektedir.

Bilimsel gelişmelere değinmemizdeki amaç bu gelişmeler ile teknoloji arasındaki bağlantının nasıl kurulduğudur. Çünkü teknolojik gelişmeler ile bilimin bir bağlantı noktasına sahip olduğu gözler önündedir. Teknolojinin ne anlama geldiği incelendiğinde tanımına başvurmakta fayda vardır. Bu noktada Heidegger'in eleştirdiği yönleri ile teknoloji kavramına yeni bir tanım getirmeye çabası dikkate değerdir. Düşünür, yapılan tanımlara bakıldığında, iki farklı tanım ile karşılaşır. 1. teknoloji amaçlara yönelik araçlardır, 2. bir insan edimidir. Ona göre bu tanımlar aslında sorulması gereken “teknolojinin özü nedir?” sorusuna yanıt vermez; hatta teknolojik kavrayışı belirleyen özü açıklayacak yerde saklamaktadır.⁵⁸ Heidegger yapılan tanımların eksik olduğunu, teknolojinin ne tam anlamıyla amaca yönelik araç olduğunu ne de insan edimi olduğunu savunur. Ona göre teknoloji nedir sorusundan ziyade teknolojinin özü nedir sorusu sorulmalıdır. Çıkış noktasını sorunun değişmesi ile oluşturan Heidegger teknolojiyi sanıldığı üzere mekanikleşmeden doğan rahatsızlıktan dolayı ele almaz.

⁵⁷ Ellul, J. (2003) Teknoloji Toplumu. (M. Ceylan, Çev.) İstanbul: Bakış Yayınları. s. 90

⁵⁸ Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe Anabilimdalı. s. 32.

Onun meselesi, teknolojinin nasıl kavrandığıdır. Teknolojiye dair kavrayış biçimi üzerinde durur.⁵⁹ Teknolojinin nasıl kavrandığı ile ilgili olarak Heidegger modern teknolojinin ortaya çıkışındaki metafizik düşünce üzerinde durur. Teknolojinin ortaya çıkışı modern döneme paralel olarak gerçekleşir. Bu durumda ortaya çıktığı zaman ve bu zamanın düşüncede nasıl kavrandığı önemlidir. Birçok getirisi ile beraber modern dönemin oluşumu içerisinde teknoloji büyük bir yer edinerek yol alır. Birçok farklı alana yön vererek günümüzde de etkisini sürdürür. Heidegger bu etkiyi yaratan teknolojinin nasıl bir zihni kavrayış içinde yer aldığını görmek için dönemin metafizik kavrayışı üzerine eğilir. Ona göre metafizik düşünme modern dönem teknolojisinin kavrayışında şekillenmektedir. Diğer bir deyişle, modern çağdan bu yana kendisini modern teknolojik kavrayışta somutlaştırmaktadır. Metafizik kavrayış, olanın olduğu şekli ile idrakidir. Heidegger'in kendi tanımıyla Metafizik, varolanı var olan olarak düşünür. Var olanın ne olduğunun sorulduğu her yerde, var olan olarak var olan görülür.⁶⁰ Peki teknoloji Batı düşüncesinde nerede durmaktadır? Modern teknolojik kavrayışta somutlaşan metafizik hangi noktada teknolojide kendini göstermiştir? Bu noktada Heidegger teknolojinin özü üzerinde durmak gerektiğini belirtir. Grek kavramlarından hareketle felsefesini oluşturan Heidegger *tekhne* ifadesi ile yola çıkar. Teknoloji kavramının öncesinde gelen *tekhne* teknolojinin özüne dair bir fikir edinmede kilit taşı oluşturmaktadır. *Tekhne*, imal etme olarak değil, gizini-açma olarak bir öne çıkmadır.⁶¹ Bu nedenle olanın var olan olarak var olmasının ötesinde bir durum söz konusudur. Var olan olarak var olanın açığa çıkarılması üzerinde durulur. Teknik ile beraber var olanın var olan olarak değil gizini açığa çıkarma durumu ile karşı karşıya olduğu görülür. Heidegger'e göre tekniğin özü açığa çıkarmadır. Teknik, gizini açmanın bir tarzıdır. Modern teknik de bir gizini açmadır.⁶² Bu anlamda olanın içerisinde olanı bulma girişimidir. Dönemi özetleyici nitelikte olan "yeni bilme tarzı"dır. Görünenin ötesinde olanı bilmeye çalışmak, doğanın bilgisini, doğanın verdiği kadarıyla yetinmeyip ona ait olanı bilme isteğidir. Doğada kalması gerekenin bilgisini ulaşmak, onun sınırlarını aşıp, belki yasaklı olana el uzatmanın bir girişimidir. Gizil olanı bulmaya çalışmayı destekleyecek kavrama Grek geleneğinde karşılık bulur Heidegger. Poiesis⁶³ bu anlamda gizil olanı açığa çıkarma ifadesini karşılamaktadır. Açığa-

⁵⁹ Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe Anabilimdalı. s. 5

⁶⁰ Heidegger, M. (1991). *Metafizik nedir?* (Y. Örnek, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.s. 7

⁶¹ Heidegger, M. (1998). *Tekniğe ilişkin Soruşturma*. (D. Özlem, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.s. 54

⁶² a.g.e.s.52-55

⁶³ Mevcut olmayan şeyden mevcut-olmaya geçen ve giden her şey için her vesile poiesis'tir, öne çıkarmadır. Heidegger poiesis kavramını Platon'un Şölen diyalogundan alır. (Heidegger, Tekniğe ilişkin Soruşturma, 1998) s.50

çıkma/çıkarma, poiesis, yalnızca el becerisine dayalı imalat, yalnızca sanatsal-şiiirsel olarak görünüşe ve tasvire çıkarma değildir. Physis de yani bir şeyin kendisinden hareketle ortaya çıkması da, bir açığa-çıkmadır, poiesis'tir. Peki bu açığa çıkma nasıl gerçekleşmektedir? Açığa-çıkma, gizli olmaktan gizli-olmamaya doğru çıkıştır. Açığa çıkma yalnızca gizli bir şey gizlilikten kurtulduğu ölçüde vuku bulur. ⁶⁴ Heidegger kullandığı poiesis kavramı ile Antik Yunan'da açığa çıkarma biçimi ile modern dönemdeki kavrayışı arasındaki farka dikkat çeker. Kendiliğinden açığa çıkarılmanın özeti poesis kavramında karşılık bulur. Kendi olanın kendini açması ile bu süreç yol alır. Ancak modern dönem metafiziği içerisinde kavranan teknolojiye poiesis bu anlamıyla yer etmemektedir. Diğer bir ifade ile Modern tekniğe bütünüyle hakim olan gizini açma, poiesis anlamında bir öne-çıkma doğru bir açılım kazanmaz. Modern teknikte hakim olan gizini-açma, doğaya, onun söküp alınabilecek ve depolanabilecek enerjiyi tedarik etmesi şeklinde makul olmayan bir talebi dayatan bir meydan okumadır. ⁶⁵ İnsanın varlık ile olan ilişkisini sorgulatan bu yaklaşımda varlık üzerine düşünen insanın onun ele alışındaki değişim önem arz eder. Modern dönemin beraberinde getirdiği varlık üzerine düşünme ve varlığı ele alma biçimi oldukça çarpıcıdır. Gözlemlenebilir yönleri ile ele alınan varlık analiz edilebilmektedir. Varlığın bilgisine ulaşma yolunda bu gelişmeler hızlı bir şekilde birbirini açar. Bilimsel olanın bilgisi ile beraber açılmanmaya çalışılan varlık mevcut metafiziği özetleyecek niteliktedir. Teknolojinin metafizik düşünceye bu denli içkin olarak değerlendirmesi, Heidegger'in varlığın bilgisine ulaşmada insanın kavrayışı ile orantılıdır. Bu nedenle birbiri içerisinde yer alır.

Öte yandan Heidegger, teknolojik düşünme olarak adlandırdığı günümüz hesaplayıcı düşünme biçiminin kökenini, varlık üzerine düşünmenin yitirilmesinde biçimlendirirken özellikle modern çağa temel bir sorun olarak bakar. Dönemin düşüncesini "öznelilik metafiziği" olarak belirler. ⁶⁶Modern dönem metafiziğini "özne metafiziği" olarak adlandırır. Nitekim varlık üzerine düşünen insan, onu matematiksel olarak ele alır. Hesaplamalar üzerinden varlığı yeniden tasarlar. İnsandan bağımsız olarak değerlendirilemeyecek olan bu süreç, özne olarak insanı tanımlamadan kaçınılamayacağını gösterir. Modern özne olarak konumlanan insan belirleyici rolü ile metafizik kavrayışı şekillendirir. Bu noktada, bilinen nesnenin tüm bilgisine hakim olmak öznenin hakimiyetinin bir göstergesini oluşturuyor.

⁶⁴ Heidegger, M. (1998). *Tekniğe ilişkin Soruşturma*. (D. Özlem, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları. s. 51

⁶⁵ a.g.e. s.55

⁶⁶ Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe Anabilimdalı. s.21

Hakim olan özne açığa çıkarma girişimi ile varlık üzerine söz sahibi olmada yol almıştır. Ancak, insanın açığa çıkarma konusunda aynı hakimiyeti gösteremeyeceği kanısındadır Heidegger. Nitekim bunu *Teknik ve Dönüş*’ünde ifade eder. Açığa çıkartmanın insan işi olmadığını savunur. Bir şeyin kendiliğinden çıkıp doğması demek olan φύσις (physis-füsis) de bir varlığa getirme’dir.⁶⁷

Bu varlığa getirme insanın doğasında yoktur. Ancak Teknoloji çağının insanı son derece çarpıcı bir biçimde, açığa çıkartmaya çağırılmıştır. Söz konusu açığa çıkartma, mevcut enerji yedeğinin ambarı olması bakımından öncelikle doğaya göz diker.⁶⁸

Açığa çıkarma girişimi doğa üzerinde karşılık bulur. Heidegger, poiesis kavramı üzerinden savını destekler. Ona göre, Modern teknolojinin açığa çıkarma biçimi poiesis değildir.⁶⁹ Poiesis doğanın kendini açığa çıkarmasına müdahil olmak değil, onun kendi kendini açma sürecini ifade eder. Heidegger physis ve poiesis (to make) kavramlarından hareketle, doğada var olan(ın) kaynağının insan olmadığını ifade eder. Kendiliğinden bir var oma süreci söz konusudur. Ancak modern insana eşlik eden teknoloji, beraberinde insanın bu sürece dahil olmasını getirir. İnsan doğaya maruz kalmaktan ziyade doğayı kendine maruz bırakmaya başlamıştır. Onu ele alış biçiminde doğanın verdiği ötesine geçmeye çalışmıştır. Oysa ki teknoloji üretmenin bir aracıdır, üretmenin bizatihi kendisi değildir. Dolaylı olarak üretme sürecine aracı olur.

Teknolojinin kavramsal alt yapısını Antik Yunan’dan hareketle şekillendirir Heidegger. Bu noktadan hareketle teknolojinin özü ile ilgilenir. İnsanın açığa çıkartma girişimi ile perdelenen bu sürecin özünün ne olduğu önemlidir. Teknolojinin özünü sorgulayarak gerçek tanımına ulaşmak gerekli görünmektedir. İnsan varlığa dair bilgiyi edinme süresi içinde ona ad verir, yasalarını belirler, bu yasalar doğrultusunda yeni bilgilere ulaşır. Doğanın yasalarını bilmeye başlayan insan bu bilgi ile hakimiyet kurmaya başlar. Bu noktada onu çerçeveleme sürecine girer. Bu nedenle Heidegger’e göre teknolojinin özü Batı metafiziğinin bir getirisi olarak çerçevelemektir.

Modern teknolojinin özü olarak sunulan “çerçeveleme”, olanlara el altında duran olarak bakılmasını anlatmaktadır. Çerçeve, doğayı da insanı da kullanıma hazırlama amacıyla “bir araya”

⁶⁷ Martin Heidegger. (1998). *Teknik ve Dönüş*. (N. Aça, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.s.16

⁶⁸ a.g.e. s.27

⁶⁹ <http://www2.hawaii.edu/~zuern/demo/heidegger/>“Modern technology's mode of revealing is not *poiesis*”

toplayıp çerçevelemektedir. Dünya, özellikle modern dönemle birlikte insanın “karşısında duran” olarak anlaşıncı, bilen özne nedenleri belirlediğinde sonucu da kontrolü dahilinde tutmakla yetkilendirilmeye atanmaktadır. Bu yeti ona olanların kendilerini sunmalarına müdahalede bulunma, onları kuşatma altına alabilme gücünü ekler. Bu nedenle, Heidegger için, modern teknolojinin özü “çerçeveleme”dir. Modern çağ da bu bakış açısının hakimiyeti altında düşünmesinden ötürü teknolojiktir.⁷⁰

Olanın kendini göstermesinden ziyade olanı açığa çıkarma süreci söz konusu olmuştur. İnsanın bilginin sahibi bilen özne olarak açığa çıkarma girişimi, onu tanımlaması belirli bir çerçeve içerisine almasının yolunu açmıştır. Hiçbir şey kendinde kendisi değildir bu süreçte. Toprak kendinde toprak değil kaynak olarak değerlendiriliyor. Su kendinde su olarak değil elektrik kaynağı olarak değerlendiriliyor. İnsan, açığa çıkarma girişimi sonucunda ihtiyaç duyduğu biçime göre doğayı değerlendiriyor. İhtiyaçları doğrultusunda şekil verdiği doğa ile onun kendi süreçlerine dahil olma suretiyle muhatap oluyor. Bunun sonucunda insanın teknoloji ile çerçevelediği doğa, teknolojinin nesnesi olarak varlığını sürdürmeye başlıyor.

Modern dönem metafiziği olanı olan şekliyle ele almıyor. Olanı olmasını istediği yönüyle değerlendiriyor. Olanın kendini gösterme sürecine müdahale etme konumuna atılıyor. Bu nedenle modern dönem metafiziğinin bizatihi kendisi teknolojiktir. Teknolojik olan modern metafizik yapı geliştirilen teknolojinin doğadan devşirilmesi ile şekillenme yolunda ilerliyor. Bu noktada teknoloji doğanın kaynaklarından besleniyor. Onu olduğu şeklinden ziyade istediği şekilde değerlendiriyor. Böylesi bir paradigma içerisinde doğa ile teknoloji uyum içerisinde görünmemektedir. Halihazırda muhatap olunan sorunların doğa ve teknoloji arasındaki uyumsuz oluşumun neticesi olduğu gözler önündedir. Bu sorunlardan çevre sorunları da payına düşeni almıştır. Teknolojiden destek alınarak geliştirilen çözümler yeterince katkıyı sağlayamamaktadır. Bu bağlamda Teknolojinin otonom mantık ve işleyişi onu üreten insanı da içine almıştır; başka bir ifadeyle insanın elinden çıkan teknoloji dönüp onu ele geçirmiştir.⁷¹

⁷⁰ Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe Anabilimdalı. s. 78

⁷¹ Gözel, Ö. (2014) Teknoloji ve Teemmül . Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi (36) s. 216-217

2.4. Ekonomik-Politik Açıdan Çevre

Çevrenin ikincil bir doğa olarak karşımıza çıkmasının insanın değerlendirmeleri sonucu gerçekleştiğinden söz ettik. Oluşturulan bu çevre, doğanın tüketilecek bir nesne olarak görülmesinden hareketle meydana gelmiştir. İhtiyaçlar doğrultusunda her an kapısı çalınan doğadan devşirilen kaynaklar kullanıma hazır hale getirilmiştir.

Doğaya yüklenen anlamlarda etkili olan bakış açılarından ekonomik olanlara baktığımızda Karl Marx'ın görüşlerine rastlarız:

Üretim araçları, ürüne, emek-süreci sırasında kendi kullanım değerlerinin aşınıp yıpranmasıyla yitirdiklerinden daha fazla değer aktarmış olmazlar. Eğer böyle bir aracın yitirecek değeri yoksa, bir başka deyişle eğer insan emeği ürünü değilse, ürüne de değer aktaramaz. Değişim değerinin oluşmasına katkıda bulunmaksızın kullanım değerinin yaratılmasına yardım ederler. Bu sınıfa, toprak, rüzgar, su yatağındaki madenler, bakir ormandaki tomruklar gibi insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı bütün üretim araçları girer.⁷²

İfadesi ile karşılaşırız. Üretim aracı olarak nitelendirilen topraktan söz eder Marx. Marx'ın toprağı değerlendirme biçimi onu kullanım değeri olarak görmesi şeklinde ifade edilebilir. Öte yandan Engels'in Anti-Dühring adlı çalışmasında insanlığın sosyal yabancılaşmayı aşması ile birlikte doğaya hükmetme derecesinin artacağından söz ettiği pasajı da dikkat çekicidir:

Kendisini çevreleyen doğal koşullar, o noktaya kadar insanı kontrol altında tutmuştur. Ancak o noktada sosyal düzeni kendi bilinçli kontrolü altına alan insan aynı zamanda tarihte ilk kez doğayı da kontrolü altına alır. Daha önce dışsal ve hasım olan ve kendisini kontrol altında tutan doğa kanunları bu noktada insan tarafından ve tam olarak kavranacak ve uygulanacaktır ki bu insanın doğaya hakim oluşudur... Bu insanın ihtiyaçlar dünyasından gerçek özgürlük dünyasına geçişidir.⁷³

Doğanın kullanım değeri olarak salt ekonomik zeminde anlam kazanması söz konusudur.

Marx'ın toprağı üretim aracı olarak gördüğü gözler önündedir. Toprak ile kurulan ilişki araçsal bir boyuttadır. Araçsal bir değer atfedilen toprak verdiği ürün ile anlam kazanır. Topraktan rant elde edilmesine dair Marx'ın 1844 El Yazmalarında şu ifadeler yer alır:

⁷² Marx, K. (2003) Kapital 1.Cilt, Eriş Yayınları s. 187

⁷³ Göksel N. Demirel, T. E. (2000). *Ekoloji Politik*. Ankara: Maki Basın Yayın.s. 16

Bu rant doğa güçlerinin ürünü sayılabilir ve bu ürünü kullanma hakkını toprak sahibi çiftçiye kiralamıştır. Rant, bu güçlerin varsayılan büyüklüğüne göre artar ya da eksilir, ya da başka bir söyleyişle, toprağın varsayılan doğal ya da ıslah edilmiş verimliliğine göre artar ya da eksilir. İnsanı emeğinin ürünü sayılabilecek her şey çıkarıldıktan sonra geriye kalan doğanın eseridir.⁷⁴

Marx'ın toprağı değerlendirme biçimi onun insanmerkezci olarak değerlendirilmesine yol açar. İnsanın önceliklerine göre hareket edilmesi, toprağın bir araç olarak insana hizmet etmesi Marx'ın insanmerkezci olarak eleştirilmesine neden olur. Nitekim bu bakış açısında doğa, insanın kendi ihtiyacı doğrultusunda emek harcayarak kendisinden ürün elde edilen bir araç konumunda değerlendirilmektedir. Burada doğrudan tüketilen bir doğadan söz edebiliriz. Tüketim kaynağı ise bizi doğrudan ekonomi terimine götürür. Çünkü doğadan alınan kaynakların ekonomik bir karşılığı vardır. Sözelimi sudan üretilen elektriğin ekonomik değeri ve karşılığı vardır. Buna benzer birçok alanda doğal olan kaynakların para ile karşılanan bir değeri vardır. Toprağın, suyun ve havadan sağlanan kaynakların ekonomik değere sahip olduğu gözler önündedir. Bu noktada çevreyi ekonomiden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Marx'ın araçsal ve insanmerkezci yaklaşımından sonra, sanayileşme ile meydana gelen yeni anlayış biçimlerinde de çevre insanın karşısında duran bir konumdadır. Bugün halen kendisinden tüketimin kaynağı olarak söz edilmekte, ekonomik bir değer olarak görülmektedir. Bu nedenle, çevre sorunları birçok alanda sorun teşkil etmekle birlikte ekonomik sorunlar olarak da karşımızda durmaktadır. Nitekim çevre dostu bir çözüm oluştururken onun maliyeti ve yararı arasında bir denge olması gerekmektedir. Bir su arıtma sisteminin maliyeti yararından fazla olduğunda ekonomik açıdan sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle ekonomik çözümler yapılarak yol alınmaya çalışılır. Hiç kuşku yok ki ekonomik çözümleme ile maliyet-yarar çözümleri çevre kararlarının alınmasında başlıca kamusal politika yöntemleridir. Birey olarak, toplum ve hükümet olarak ne yapmamız gerektiğini bize ekonomi söyler.⁷⁵ Ekonomi en önce gelen kıstas olarak politikaya yön verir. Politik açıdan çözüm geliştirmek adına farklı çevre kuruluşları önerilerini dile getirir. Küresel sorunlar halini almaya başlayan çevre için ekonomik, etik, politik zeminde neler yapılabileceği tartışılır. Bu bağlamda dikkatleri çevre sorunlarını azaltmaya yönelik politikalara çevirmek gerekmiştir.

Çevreyi iyileştirecek yol haritaları politikalar oluşturarak çizilebilir. Bu bağlamda politika ve özelinde çevre politikaları ifadeleri üzerinde durmak gerekir. Politika kavramı

⁷⁴ Marx, K. (2000), 1844 El Yazmaları (M. Belge, çev.) İstanbul: Birikim Yayınları s. 56

⁷⁵ Jardins. (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.s. 143

Devletin etkinliklerini amaç, yöntem ve içerik olarak düzenleme ve gerçekleştirme esaslarının bütünü, siyaset, siyasa olarak tanımlanır.⁷⁶ Diğer bir tanım ile politika, amaçlara ulaşmak için kararların alınmasında ve faaliyetlerin yönlendirilmesine yol gösterici rehber niteliğinde kabul görmüş kurallara denir. Bu bağlamda, *çevre politikası*, ülkelerin tek taraflı ya da çok taraflı olarak çevre konusundaki tercihlerini, yöntemlerini ve hedeflerini ortaya koyan bir yol haritasıdır.⁷⁷ Çevre sorunlarına geline nokta çözüm üretmek ortak bir çabayı gerektirir. Oluşturulan ve oluşturulacak olan politikaların çevre sorunlarını çözüme yönelik ya da azaltıcı niteliğe sahip olması gerekir. Politikaların oluşturulduktan sonra uygulanması için ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenlere çeşitli fonlar oluşturulur. Başlıca çevre sorunları olan biyolojik çeşitlilik, iklim değişikliği, uluslararası sular, toprak bozulması, ozon tabakasının incilmesi ve kalıcı organik kirlilik konularına odaklanan projelere fon desteği sağlamak amacıyla Dünya Bankası tarafından oluşturulan Küresel Çevre Fonu (GEF), çevre sorunları ile mücadele aşamasında maddi destek sağlamak gibi önemli bir görevi yürütmektedir. Ancak, çevre sorunlarının çözümünde rol oynayacak bir kuruluşun, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Dünya Bankası gibi ekonomi eksenli kurumların denetimi altında bırakılması eleştirilere konu olmaktadır. Bu durum, kuruluşun izleyeceği politikaların belirlenmesinde gelişmiş ülkelerin söz sahibi olmaları sonucunu doğurmakta ve çevre sorunlarının önlenmesi aşamasında adaletsiz bir yapının oluşmasına da neden olabilmektedir. Yine Küresel Çevre Yönetimi Diyalogu kapsamında, uzmanların biraraya geldiği çalışmalarda ‘Dünya Ticaret Örgütü (WTO)’ uygun bir model olarak gösterilmekte; bu örgüte benzer bir küresel çevre örgütü kurulması önerilmektedir. Kurulacak bu tür küresel çevre örgütünün sorumluluk alanı, bugün ulusal sınırlar içerisinde kamu malı olarak anılan, insanlığın ve tüm canlıların ortak kullanımına açık olan alanlar olmalıdır. Ancak, yine de ticarete ilişkin böylesi bir yöntemin çevre için de aynı kolaylıkta uygulanması mümkün olmayabilir. Bunda çevreye ilişkin konuların, ticari bir anlaşmada olduğu gibi somut maddelere bağlı olmamasının da büyük payı bulunmaktadır. Çevre konusuna taraf olan ülke ya da devletlerin sayısının, ticari bir anlaşmanınkinden fazla olacağı da öngörülmelidir.⁷⁸ Çevre politikalarını yürütmeye destek sağlayacak gelişmiş ülkelerin kendi çıkarları doğrultusuna bu politikalara yön vermesi de ayrıca sorun teşkil etmektedir. Özellikle ekonomik anlamda bir kayıp yaşanacaksa ülkelerin küresel sorunları bir tarafa bırakıp kendi

⁷⁶ (Türk Dil Kurumu, 2017)

⁷⁷ Kaypak, Ş. (2013) Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31) 18-34

⁷⁸ Kaypak, Ş. (2013) Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31) 18-34

ıkarlarına odaklanması çözüm yollarını kapatacak boyutlardadır.

Gelinen noktada önerilen evre politikalarında kapsayıcı, kökten bir özümeye yaklaştıran yönlerinin eksikliğinden söz edebiliriz. Bu noktada politikaların hazırlanması ve uygulanmasında ekonominin belirleyiciliği gözler önündedir. Bununla beraber ülkerin küresel değil bireysel olarak katılımları özümeye yaklaştırmayı olumsuz etkilemektedir. Her ülkenin kendi çıkarlarına uygun politikalar geliştirmesi çözüm için yeterli olmamaktadır. Bu nedenle evre sorunlarının küresel ve ortak bir yaklaştıma ihtiyacı vardır. Ekonomik bir yaklaştımdan ziyade etik kaygılar ile yaklaştılması çözüm için katkı sağlayıcı olaması açısından önerilebilir.

3. ÇEVRE ETİĞİ KURAMLARI ve ELEŞTİRİLERİ

3.1. ÇEVRE ETİĞİ KURAMLARI

3.1.1 İnsan Merkezli (Anthropocentric) Etik

Etik, ortak belirlenimler üzerine inşa edilen toplumsal bir değerler bütünüdür. İnsanın başrolünde olduğu büyük bir ağ niteliğindedir. Toplumların uyum içerisinde yaşamasının yolunu açan rehberdir. Bununla beraber bu rehberi oluşturan veya tartışan insandır. İnsanın özne olması birçok yönüyle oldukça belirgindir. Nesnelere adını koyan, işlevine dair akıl yürüten, sorunlara çözüm bulmaya çalışan insanın bu ve buna benzer birçok yönü vardır. Oyunu yöneten, sergileyen, başlayan ve bitiren konumundadır. İnsan merkezli yaklaşımlar da insanın bu özelliklerinden beslenir. Etik konusunda insanın belirleyici olduğunu ileri sürer. Etik öznenin insan olduğunu kabul eder ve savunur. İnsanı hareket noktasının merkezine koyar. Günümüzde insanmerkezcilik insanı ve insanın geleceğe yönelik veya günlük çıkarlarını esas alan ve davranışlarını buna göre belirleyen bir görüş çevresinde tanımlanır.⁷⁹

Düşünce tarihinde ilk filozoflardan bu yana insanın akıl sahibi olarak en yüksek konumda bulunduğu ileri sürülür. Aristoteles'in canlı varlıklar arasında oluşturduğu hiyerarşide en altta bitkiler yer alır, en üstte ise insan vardır. İnsan akıl varlığı olarak diğer canlılardan ayrı tutulur. Aristoteles'ten sonra gelen düşünce biçimlerinde yine insanın akıl yönüyle ayrı tutulduğu görülür. Ancak insanın öncelikli oluşu doğayı ikinci plana itmez. Aksine insan ve doğa iç içe varlıklarını sürdürür. Toprak ana gibi klasik doğa anlayışları etkilidir. Doğa insandan ayrı bir parça olarak değerlendirilmez. Doğanın insandan ayrı olarak değerlendirilmesi özellikle Descartes'in düalist felsefesi ile kuvvetlenir. İnsan merkezli yaklaşımların beslenme kaynağı olarak da ele alabileceğimiz düalist yapı insan ve doğayı tamamen birbirinden ayrı tutar. Descartes, insanı düşünme yetisi ile ayrı bir noktada tutar. Düşünme yetisi ile var olduğunu ispatladığı insanı diğer canlılardan ayırır. Bu noktada, insanı diğer hayvanlardan ayrı tutan şeyin bilinç olduğunu öne sürer. Ona göre hayvanlara verilmemiş olan şey sadece düşünce değil, fakat aynı zamanda düşünme yetisidir.⁸⁰ İnsanın düşünen bir varlık olarak ayrı bir konuma taşınması insan merkezli yaklaşımları kuvvetlendirici bir niteliktedir. Öyle ki Descartes, insanı evrenin efendisi ve sahibi olarak

⁷⁹ Cevizci, A. (2013). *Uygulamalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları.s. 146

⁸⁰ a.g.e. s.146

niteler.⁸¹ Dolayısıyla insan dışındaki canlılar insanın amaçları için kullanılacak araçlardır. Bu nedenle ahlaki ilginin muhatabı olamazlar.

Çevreyi merkeze alma çabasında olan bazı etik yaklaşımlar bu noktada Descartes'i eleştirirler. Çevreci yaklaşımların güçlü temsilcilerinden Carolyn Merchant, Descartes'in evren kavramını toprak ana konseptinden çıkarıp yerine her türlü suistimale açık bir makine haline getirdiğini savunur.⁸² Mekanik evren tasavvuru olarak tekrar edegeldiğimiz bu anlayış insanı merkeze almada oldukça etkilidir. İnsan tasarımcısı olduğu evrenin yöneticisidir. Bu konumuyla ahlaki ilgi ve durumların muhatabıdır. Dolayısıyla Descartes'in evren tasavvuru insan merkezli anlayışların elini kuvvetlendiren bir tasarımdır.

Modern Dönemi şekillendiren mekanik evren anlayışı birçok alanı etkilemiştir. Etik yaklaşımlar Modern Dönemin getirileri üzerinden değerlendirilmiştir. Descartes'in mekanik tasavvurunun insan merkezli yaklaşımlara olan etkisinden sonra Kant'ın etkisi oldukça büyüktür. Kant'a göre insan herhangi bir amaç doğrultusunda araç olmayacak konumdadır. Bunun temelinde ise insanın akıl sahibi bir varlık olarak amaç koyabilmesi, amaca göre belirlenimi saf akıldan gelen istemelere göre eylemde bulunabilmesidir. Akıl sahibi doğa kendine amaç koymakla geri kalan doğadan kendini ayırmaktadır. Akıl sahibi bir varlığın kendisinin amaç olabilmesini sağlayan tek koşul ahlaklılıktır; çünkü ancak onunla bu varlık amaçlar krallığında yasa koyucu üye olabilir. Böylece ahlaklılık ve insanlık, aynı şeyi sağlayabildiklerine göre, değerli olabilen tek şeydirler.⁸³ Bu konumu itibariyle insan kendinde değerlidir. Özsel olarak bir değere sahiptir. İnsan dışındaki canlılar ise bir amaç için araç olarak kullanılabilecek konumda değerlendirilebilirler. Kant açısından hayvanlar söz konusu olduğunda, doğrudan ödevlerimiz olamaz. Hayvanların varoluş nedeni, sadece bir amacın aracı olmaktır.⁸⁴ Kant'ın değerlendirme biçimi insanmerkezciliği kuvvetlendiren bir yöne sahiptir. İnsanın yasa koyucu olan akıl sahibi bir varlık olması çevre konusunda da onu merkeze almaya yol açmaktadır.

Çevre etiğinde çevremerkezli yaklaşımın başka dayanakları da mevcuttur. Çevre etiği üzerine yazılan ilk makalelerden birinin sahibi olan Routley'e göre, Batının ve Kuzey Amerika'nın klasik ahlaki ilkeleri insanı kendinde değerli (intrinsic value) olarak değerlendirir. İnsanın kendinde değerli bir varlık olarak yeryüzünde tek başına kalsa dahi, yaşamını sürdürmek için çevresindeki tüm canlıları yok etme hakkı vardır. Böyle bir hak

⁸¹ Cevizci, A. (2013). *Uygulamalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları.

⁸² a.g.e.

⁸³ a.g.e.

⁸⁴ a.g.e.

insanın kendinde değerli olmasından kaynaklanır. Bu nedenle insan dışında kalan tüm canlılar araçsaldır (instrumental).⁸⁵ İnsanın amacı ve ihtiyacı doğrultusunda kullanılabilir bir konumdadır. İnsan araç olarak çevresindeki canlılardan istifade ederken amaç kendisidir. Bu noktada öncelik verilen insandır. İnsanın değerli olması onun değerleri üretme yetisinden kaynaklanır. İnsan değerleri belirleyen ve yönlendiren bir varlıktır. İnsan dışındaki varlıkların değer üretme yetisi bulunmaz. İnsan merkezci yaklaşım değer belirleyicisi olarak insanı bu yönüyle önceler. Hayatın merkezine insanı koyar. Birçok tartışmayı beraberinde getiren bu yaklaşıma çeşitli itirazlar vardır. Bu itirazlar insan merkezli yaklaşımın bazı zayıf noktaları ile temellendirilir.

Öncelikle insan merkezli yaklaşımın çevre sorunlarına bakışı bazı belirsizlikler doğurur. Çünkü çevreyi ikinci plana atma gibi bir girişimin sonucuna maruz kalacak olan yine insandır. İnsan dışındaki diğer canlıların değer olarak sadece insanın yaşamını sürdürmesini sağlayan konumu yine insanı etkileyen boyuttur. Sadece araçsal olarak değerlendirilen canlı yaşamları tüketilerek, insanın kendi yaşam alanına zarar verecek boyutlara ulaşır. Kendi içerisinde kendisine yetebilen doğa ve doğadaki canlılar insana ihtiyaç duymaz. Bu yönüyle insan doğaya ihtiyaç duyar. Sadece araç olarak görüp tüketmek insan yaşamını tehdit etmeye başlar. Birçok çevre sorununa yol açar. Son zamanlarda artan hava kirliliği insanın doğayı böyle görmesinden kaynaklanır. Dolayısıyla doğayı kendi içinde bir bütün olarak görmeyip sadece insanın amaçları için tükettiği araç konumuna getirmesi bu yönüyle eksiklikler arz eder. Bununla beraber insan merkezli ideoloji çerçevesinde doğa yönüyle etik bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluk, doğal dengenin sağlanmasına ilişkin olarak, insanların tanı gecikmesini aşarak zamanla “doğanın kendi düzeninde var olan” değeri benimsetecek hak tanımlamaları ile giderilecektir.⁸⁶ Doğanın kendi başına belirli bir düzen olarak var olduğu göz ardı edilmemelidir. Bunu sağlayacak olan etik değerler hak tanımlamaları üzerinden yola çıkılarak oluşturulabilir.

İnsan doğa olmadan, ondan bağımsız yaşayamaz. Ancak doğa insan olmadan da varlığını sürdürebilir. İnsan özgür irade sahibi ve bağımsız bir varlıktır. Bu özelliklerinden hareketle doğaya hükmedebilir. Ondan alacaklarını alır. Nitekim insan gelmeden önce doğada bir düzen vardı. Yani insan olmasa da doğadaki düzen varlığını sürdürecektir. Bu düşünceleri savunan Doğaya Saygı (Respect for Nature) kitabının yazarı P. Taylor’ a göre sonradan gelen insan. Doğa zaten doğaydı. Sonradan gelip çıkarlarımız doğrultusunda doğada

⁸⁵ Cevizci, A. (2013). *Uygulamalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları.

⁸⁶ a.g.e

tahribatlar yarattık. İnsan gücünün farkında ve iradesi ile hareket eder. Ancak bu iradenin yönlendiriliş biçimi doğayı tahrip edecek nitelikte olmamalıdır. Unutulmaması gereken şey Doğaya ihtiyaç duyan insandır, doğa insana ihtiyaç duymaz.⁸⁷ İnsanı merkezden uzaklaştırmayı amaçlayan bu yaklaşım doğanın kendi kendine yeten yönüne vurgu yapar. Öncelik sonralık hiyerarşisinde önceliğin doğaya ait olması, insan merkezli yaklaşıma karşı bir duruş meydana getirir. Taylor yaklaşımıyla insan merkezliliğin insanlığı bugün gelinen noktaya taşıdığını ileri sürer.

İnsan merkezli yaklaşım, çevre sorunlarına yol açmada işaret edilen bir yaklaşımdır. İnsanın hizmetine sunulan doğa bir süre sonra farklı cevaplar ile insana karşılık verebilir. Nitekim çevre sorunları insanın doğayı sınırsız bir kaynak olarak nitelemesinden payına düşeni almıştır. Etik açıdan değerlendirildiğinde hayvanları insandan ayrı tutma biçimi insan merkezliliğin doğaya bakışı nasıl etkilediğini özetler niteliktedir. İnsanın doğaya yabancılaşma biçimine kapı açan bir yoldur. İnsan doğadan ayrı bir var olan olarak değerlendirilir. Bu tutum doğanın dışına çıkıp sadece amaçlar doğrultusunda bağlantı kurulan bir eşya olmasına yol açar.

İnsanmerkezliliği eleştiren yaklaşımlar sadece insan odaklı etiklerin eksik olduğunu öne sürerler. Sadece insandan hareketle oluşturulan etik yaklaşımlar adaletsizliğe neden olmaktadır. Bu görüşe göre doğada adil bir düzenin oluşması insanın etik değerleri diğer canlıları kapsayacak şekilde genişletmesi ile mümkündür. Hayvanların ve bitkilerin dahil edilmesi ve insanın odaktan uzaklaşması önerilir. Ancak bu yaklaşım biçimi beraberinde bazı handikapları getiri. Öyle ki etiği bir alan olarak öneren deneyimleyen insandır. İnsanın bu belirleyici konumdan uzaklaştırılması sorunun çözümünün zorluğuna işaret etmektedir. Bütün bu çetrefil yönüne rağmen problemin çevre merkezli değerlendirilmesi üzerinde durulacak, önerilen tekliflere yer verilecektir.

3.1.2. Çevre Merkezli (Ecocentric) Etik

İnsan merkezli yaklaşım, insan dışındaki tüm varlıkları etik değer dışında tuttuğundan sınırlı bir yaklaşım olarak değerlendirilir. İnsan ile sınırlandırılması diğer canlıların hakkına

⁸⁷ Cevizci, A. (2013). *Uygulamalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları.

dair sorgulamayı beraberinde getirir. Sadece insanın ihtiyaç ve çıkarları doğrultusunda hareket eden bir etiğin adil olamayacağı tartışılır. İnsanın merkeze alınmasına itirazlar olur ve yeni yaklaşımlar oluşur. Yeni yaklaşımlar insanın merkeze alınmasının yerine neler konulabileceği üzerine inşa edilir. Böyle bir durumda yeni sorular oluşur. İnsanı odaktan uzaklaştırıp yerine konulabilecek olanın ne olduğu ya da neler olabileceği çevre felsefesini çetrefil kılan bir noktadır. Böylesi çetrefil bir yöne sahip olan bu meseleyi yeni yaklaşımların artı eksi yönleri ile ele almaya çalışacağız. Bu noktada meseleyi çevre odaklı incelemeyi öneren çevremerkezci etik üzerinde duracağız.

Çevre etiği bağlamında yeni bir yorum bulmaya çalışan çevre merkezli yaklaşım, çevreyi merkeze almayı önerir. İnsan merkezli yaklaşıma göre oldukça yeni bir yaklaşımdır. Bu nedenle tamamlanmadığından söz edebiliriz. Toprak etiği olarak da ifade edilir. Oldukça yeni bir yaklaşım olan çevremerkezcilik 1970’li yıllarda ortaya çıkar.

Çevre etiğinde çevremerkezcilik kapsamında yeni bir yol arayışını başlatan Aldo Leopold’dur. İleride bahsi geçecek olan yeryüzü etiklerinin ilkinin kuramcısı olarak kabul edilir. Yeryüzü etiği önerisinde bulunan başka yaklaşımlar bulunmakla beraber burada Leopold’un yeryüzü etiği daha yoğun bir şekilde işlenecektir. Nitekim ilk sistematik yaklaşımın oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Kendisi bir filozof olmamasına karşın, ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayan kişi olmuştur.⁸⁸ Bu yönüyle çevre merkezli etiğin ilk basamağını oluşturur. Leopold çevre etiğinde çevreyi öncelemeyi teklif eder. Çevreyi öncelerken insanı ve doğayı birbirinden ayrı tutmamayı önerir. İnsan ve çevre bir bütün olarak varlığını sürdürür. Leopold bu yaklaşımını etik zemine taşırken etik ilişkilerin incelenmesinden yola çıkar. Leopold’a göre etik ilişkiler genellikle insandan insana gerçekleşir. Bununla beraber insan ve toplum arasında bir etik etkileşim vardır. Leopold, etik ilişkilerin insan ya da toplumla sınırlı olmaması gerektiğini savunur.⁸⁹ Etik değerlerin sınırlarının genişletilmesi, olanın dışına çıkılması gerekir. İçinde bulunulan yapının, oluşumun sarsılması ve yeniden şekillendirilmesi ihtimali devreye girer. Buradan hareketle Leopold, çevreyi de dahil edebileceğimiz bir etiğin imkanını tartışır. Bu bağlamda insanın toprakla kadim bir ilişkisinin olduğunu öne sürer. İnsan toprakla en başından beri iç içedir. İnsan ve toprak arasında kendiliğinden oluşmuş bir bağ söz konusudur. Leopold bu düşüncelerden yola çıkarak insan ve doğa arasına konulan bu mesafeyi en aza indirmeyi teklif eder. Bunun yolu da yeni bir öneri ile mümkündür. Leopold’un bu önerisi ‘‘toprak etiği’’ ifadesinde karşılık bulur. Leopold’un toprak etiği, insanları olduğu kadar başka hayvanları, bitkileri, dağları,

⁸⁸ Cevizci, A. (2013). *Uygualmalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları

⁸⁹ Cevizci, A. (2013). *Uygualmalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları. s. 127

taşları, nehirleri ihtiva eden bir ‘yaşam topluluğu’ düşünceyi veya kavrayışına dayanır.⁹⁰ Yaşam topluluğu bütüncül bir yaklaşımla tüm canlıları kapsar. İnsan ve doğadaki canlılar bir bütün topluluk olarak vardır. Bu anlamda canlı olarak yaşam topluluğuna dahil olan canlılar yaşam hakkına sahiptir. İnsan birey olarak bu topluluğun dışında tutulamaz. Yaşayan bir var olan olarak doğa yaşamımız için gerekli kaynakları sunarken insanın müdahil olmaması mümkün değildir. İnsan bu süreç ve bütüne dahil olmakla beraber doğadan daha üstün de değildir. Biyotik yaşam topluluğunda insan ve insan dışındaki tüm canlılar bir bütün olarak değerlendirilir. Leopold’a göre bir şey ancak biyotik topluluğun bütünlüğünü, sabitliğini ve güzelliğini koruyorsa doğrudur.⁹¹ Bu noktada sorumluluk insana düşmektedir. İnsan bu misyonu üstlenirken kendini biyotik topluluğun bir üyesi olarak görmelidir. Biyotik topluluktan daha üstün değildir. Biyotik topluluğun sade bir üyesi olarak ahlaki sorumluluğu üstlenmek durumundadır. Çevremerkezci yaklaşımın oluşması da bu doğrultuda gerçekleşmiştir.

Leopold’un çevre etiği etik ilginin insandan yeryüzüne doğru bir yayılım göstermesinin yolunu açmıştır.⁹² Yeryüzü etiği insandan hareketle oluşmakla beraber sadece insanı merkeze koymaktan uzak bir yaklaşımdır. Hatta çevre kavramının da sınırlarını aşır daha kapsayıcı bir kavrama başvurulmuştur: Yeryüzü. Yeryüzü insan başta olmak üzere insan ile beraber diğer canlı ve cansız tüm varlıkları kapsar. Bu yönüyle geniş bir yelpaze ile çevre etiği yaklaşımı oluşturmaya çalışır. Bu yolla etiğin sınırlarının genişletilmesinin yolu açılabilir. Etiğin sınırlarının insan ile beraber insan dışındaki tüm canlıları kapsayacak noktalara taşınabileceği ileri sürülür.

Etik değerlerin oluşup yerleşmesi belirli zaman dilimlerinde gerçekleşir. Oluşan bazı değerler değişime uğrar. Ancak bu değişim, zaman alan ve birdenbire gerçekleşmeyen bir yöne sahiptir. Bu noktada Yeryüzü etiği oldukça yeni bir etik alandır. Henüz tam anlamıyla bitmemiş bir etik öneridir. Bununla beraber hayata geçirildiğinden söz edilemez. Leopold, yeryüzü etiğinin henüz uygulamaya geçmemiş bir etik olmasını bazı sebeplere bağlar: Toprak etiği (Land Ethic) olarak önerdiği etikte toprağı değerlendirme şekli öne çıkmaktadır. Toprağın hali hazırda mülk olarak görülmesi yeryüzü etiğinin oluşmasının önünde engel olarak değerlendirilir. Çünkü toprak kendi değerli değil, ekonomik karşılığı olan bir

⁹⁰ a.g.e

⁹¹ a.g.e.

⁹² Şakacı, B. K. (2011). İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirilmesi. *Doktora Tezi*. Ankara. s. 134.

yapıdadır. ⁹³ Toprağın ekonomik nesne olması onun etik nesne olmasının önüne geçecek niteliktedir. Bu nedenle Leopold toprağa olan bakış açısının değiştirilmesinin teklif edilebileceğini belirtir. Toprağın insandaki konumunun yeniden şekillendirilmesi bu yolda atılacak adımlardan birini oluşturabilir.

Leopold oluşturmak istediği etik ile insan ve doğa arasındaki uyumu sağlayan bir felsefe oluşturmayı amaçlamaktadır. Doğanın insan için yeniden inşası ile bu uyumun yakalanabileceğini ileri sürer. Değişen doğaya dair fikirler olacaktır. Leopold, etiğin yeryüzünü bütünüyle kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmasında içkin olan etik devrimin, yalnızca insan psikolojisinde radikal bir değişim sayesinde gerçekleşebileceğini söylemektedir. Yani yalnızca insanların yeryüzü karşısındaki tavırlarını değiştirmeleri durumunda, etik bütüncüllük gerçekleşebilir. ⁹⁴ Değişen doğa değil, insanın doğaya bakışı olacaktır. İnsan dışındaki varlıkların da değerli oldukları, sadece insanın işine yaradığı ölçüde değil, kendinde değerli olması gerektiği savunulacaktır. Değer kavramının insan dışındaki varlıklar için kullanılması yeryüzü etiğinin amacına işaret etmektedir. Değerin muhatabı yalnızca insan değil, insan dışındaki varlıklar da olabilir görüşü ön plandadır. Tüm çevremerkezci savları bir arada tutan ortak bağ, doğanın tamamının veya bir kısmının gerçek değerinin olduğunu göstermenin çevreyi korumak için güçlü bir araç olabileceği inancıdır. ⁹⁵ Dolayısıyla değer konusunda yeni bir bakış açısının geliştirilmesi, çevre sorunları için çözüm olarak önerilmektedir. Bununla beraber çevreyi bundan sonraki süreçlerdeki olası zararlardan korumaktır.

Yaklaşımını özne-nesne ilişkisindeki değişim önerisi ile kuvvetlendirir Leopold. İnsandışı varlıkların ahlaki nesne olarak kabul edilebileceğini öne sürer. İnsanların ahlaki özne olup olmamasına bakmaksızın, tüm insanların ahlaki nesne olduklarını kabul ettiğimiz gibi, doğanın insan dışı unsurlarının da ahlaki nesneler olarak kabul edilmesi yol açıcı olabilir. ⁹⁶ Bu noktada özne-nesne ilişkisi sarsılmış olur. Tüm biyotik topluluk insan da dahil nesne konumuna yerleştirilir.

Yeryüzü etiği ile Leopold'un önerdiği biyotik topluluğun yeni bir öneri olması eleştirilere açık olmasını beraberinde getirir. Leopold'un yaklaşımı birey olarak insanın değerini düşürdüğü iddiasıyla eleştirilir. İnsanın diğer canlılara karşı değil, onlarla beraber

⁹³ Leopold, A. The Land Ethic, from a Sand Country Albanac, 1948 p. 6-7

⁹⁴ Şakacı, B. K. (2011). İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirilmesi. *Doktora Tezi*. Ankara. s.141

⁹⁵ a.g.t.s.156

⁹⁶ a.g.t.

değerlendirilmesi gerektiği öne sürülür. İnsanın merkezi konumunu sarsacak nitelikte olması eleştirilerden bir tanesidir. Leopold'un yaklaşımı oldukça radikaldir. Önerilen insan dışındaki varlıklara etik değer atfedilmesidir. Etik değerın odağının başka yönler'e evrilmesi gerektiğine işaret eden bu yaklaşım, doğa-insan ilişkisini yeniden gözden geçirmeyi gerektirir.

3.1.3. Canlı Merkezli (Biocentric) Etik / Derin Ekoloji

Çevre sorunlarını değerlendirmede ve felsefî bir dayanak oluşturmada diğeri bir adım canlı merkezlik ile atılır. İnsanın doğaya karşı takındığı tavırları inceleyen bir yaklaşım olan biyocentrism merkeze canlı olan tüm var olanları alır. Hareket noktası tüm canlıların yaşamıdır.

Doğadaki canlıların en küçükleri için dahi kaygı duyan ve duyulması gerektiğini savunan Norveçli filozof Arne Naess derin ekoloji (Deep Ecology) girişiminin öncülerindendir. Arne Naess "derin ekoloji" terimini "Sığ ve Derin, Uzun Süreli Ekoloji Hareketi : Özet" isimli ünlü makalesi ile ortaya atar. Ekoloji Hareketi ifadesi ile Naess, bir kozmoloji veya dünya çapında olan bir değeri kastetmektedir.⁹⁷ Derin ekoloji çevre bunalımının derin felsefî nedenleri olduğu noktasından hareket eder. Çıkış olarak felsefî dünya görüşümüzdeki köktenci bir değişimi önerir.⁹⁸ Ancak bu değişim beraberinde kimi soruları getirir. Köktenci bir değişimin olması tek tek bireylerin sürece dahil edilmesi ile mümkün görünmektedir. Böylesi bir yaklaşım ise halihazırda güçlükler meydana getirmektedir. Nitekim yapılmak istenen ile muhatap olunan nüfus arasında büyük bir uçurum söz konusudur. Bu nedenle Derin ekolojiyi savunan düşünürler şiir, Budizm, siyasal eylem, sivil itaatsizlik ve ekosabotaj gibi alanlardan yararlanarak bir zemin oluşturmaya çalışırlar.⁹⁹ Bu noktada belirtmekte fayda var ki ekoloji kavramı bir bütünsellik arz eder. Daha kapsayıcı olması bakımından başvurulacak bir kavramdır. Bütün canlıları dahil ederek oluşturulmaya çalışılan bir felsefe söz konusudur. Bütün canlıların insanın çıkarından bağımsız bir değere sahip olduğu savunulur. İnsana hizmet etmek dışında kendi başına değeri hak ettiği düşüncesi ön plandadır. Bu önermeyi destekleyecek gerekçeler ile felsefî bir zemin oluşturulmak istenir. Bu noktada Derin Ekoloji terimi ile öne çıkan Naess, felsefî olarak ekoloji biliminin tek başına yeterli olmadığını öne sürer. Buradan hareketle ekosofi (ecosophy) kavramını ortaya atar. Etik norm ve onları uygulanmasını içeren bilgelik kavramının Yunancadaki karşılığı ve ekoloji biliminin ekosunu birleştirerek türettiği Ekosofi, bilimden bilgeliğe geçişin

⁹⁷ Frodeman, J. B. (2009). Deep Ecology. *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy* s. 206

⁹⁸ Jardins. (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.s. 402

⁹⁹ Jardins. (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s. 404

gerekliliğine işaret eden bir kavramdır.¹⁰⁰ Derinlemesine incelendiğinde Ekosofi T adı altında oluşturulan bir tablo ile karşılaşırız. Bu tablo üzerinde kavramlar arası bağlantı kurularak merkeze kendini gerçekleştirme ifadesi konulur. Ekosofi bu bağlamda sınıfsız bir toplum, eşitlik (egalitarianism), tüm varlıklar için ve adına kendini gerçekleştirme (self-realization), üst düzeyde çeşitlilik ile köklü değişiklikleri amaçlayan ve bütün bu kavramları barındıran bir içeriğe sahiptir.¹⁰¹ Amaç insanın tüm varlıklar için kendini gerçekleştirmesidir. Ancak bu noktada kendini gerçekleştirme ifadesinin farklı yönleri ile karşılaşırız ve üzerinde durmayı gerektirir. Çünkü, kendini gerçekleştirme ifadesi farklı dönemlerde farklı karşılıklar bulur. Bu arada Derin Ekoloji Modern Dönem ile gerçekleşen bireyci metafiziği bu yönüyle eleştirir. Bireyi önceleyen metafizik yapı aynı zamanda insanın başarılı olmasını, birçok şeyin insanın hizmetinde olması gerektiğini şeklinde düşünülür. İnsanın amaçları doğrultusunda kendi dışındaki var olanları araç olarak değerlendirmesi ön planda görünmektedir. Dolayısıyla, kendini gerçekleştirme Modern Dönemde insanın ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda yol alan bir ifade olarak karşımıza çıkar. İnsan dışında kalan tüm varlıkların insana hizmet edecek birer araç olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Derin ekoloji gelinen noktayı eleştirerek yeni bir felsefe oluşturmayı teklif eder. Bu noktada paragrafın başında bahsettiğimiz ekosofi kavramı ile felsefesini oluşturmak ister. Ekosofi kavramı çevre meselesini felsefi zeminde oturtmak adına öne sürülür. Temelinde insanın doğa için kendini gerçekleştirmesi vardır. Kendini gerçekleştirme, bir kendini inceleme sürecidir ki bu süreç içinde insanlar kendilerini daha geniş bir bütünün bir parçası olarak anlamaya başlarlar. Kendini gerçekleştirme, bir kimsenin “insanlar ile insan olmayan arasında”, kendisi ile başkaları arasında kesin bir varlıkbilimsel (ontolojik) bir ayrım olmadığını anlamasıdır. Bu öyle bir süreçtir ki, bu süreç boyunca kendimizi doğadan uzak ve ayrı bireyler olarak değil, fakat daha büyük bir “benlik” kavramının bir parçası olarak anlamaya başlarız. Bu anlamda bir benlik, metafizik bir bütünlük içinde betimlenen bir benliktir. Eğer insan varlıkları oluşumuz doğamız, doğal dünyanın başka parçalarıyla olan ilişkilerimiz tarafından belirleniyorsa, kendini gerçekleştirme bu teklifin anlaşılması ve tam anlamıyla takdir edilmesidir.¹⁰² Bunun mümkün olması için bahsi geçen tüm varlıkların insanın öncelikleri arasına girmesi gerekir. Doğada olan ya da daha kapsayıcı bir ifade ile evrende olan tüm varlıkların kendinde değerli oldukları savunulur. Onların sadece insana hizmet etme

¹⁰⁰ Yardımcı, Sinem İnsan- Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji, s. 47

¹⁰¹ Naess, A. The Deep Ecological Movement Some Philosophical Aspects. G. Sessions *Deep Ecology for the Twenty-First Century* London/Boston: Shambhala Productions. p. 65-83.

¹⁰² Jardins. J (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.s. 423-424

noktasında değil, kendileri için değerli oldukları vurgusu yapılır. Diğer bir ifadeyle doğanın insan çıkarından bağımsız bir değeri olduğunu savunur. Kendinde değerli olma şayet tüm insanlarca kabul edilebilecek noktaya gelirse çözüme ulaşılabilir gözıyla bakılmaktadır. Yeryüzündeki tüm yaşam formlarını (ya da başka yerlerdeki) kapsayan ekoloji kavramını Naess, Yaşa ve Yaşat! (Live and Let live) İfadesi ile destekler ¹⁰³. İnsanın sorumluluğu paylaşarak, yüklenerek kendini gerçekleştirebileceğini savunur. Çünkü insan doğanın içindendir ve doğanın bir parçasıdır.

Derin ekolojiyi öneren ve savunan düşünürlerin kökten felsefi bir değişime ihtiyaç duyulduğunu öne sürdüklerinden bahsetmiştik. Bu bağlamda sorunların kaynağını Çağdaş Sanayi Toplumunda egemen olan felsefenin varsaydığı metafiziğe dayandırır. Çağdaş egemen metafizik ise bireyci ve indirgeyici, insanlık çıkarlarına uygun olanın makbul görüldüğü bir metafiziktir. ¹⁰⁴ Ancak felsefi değişimin neye göre tanımlanacağı, karşılaştırılabileceği mevcut bir örnekle mümkündür. Halihazırda bunu sağlayacak bir felsefi altyapı örneği görünmemektedir. Bu durum mevcut tablonun dışına çıkıp o noktadan bakmayı gerektirmektedir. Bu çıkmaz, Derin ekolojinin ve çevreyi felsefi nazarda ele almak isteyenler için sorun teşkil eden bir durum olarak önümüzde durmaktadır. Derin ekolojiyi savunanlar çözüm üretmek adına Önce Yeryüzü! (Earth First!) akımını meşrulaştırmaktan yanadırlar. ¹⁰⁵ Yeryüzünü geri kalan çoğu değerın önüne almayı önerirler. Bu anlayışın düşünce biçimlerine hakim olması gerekmektedir. Yeryüzünü öncelemek, doğadaki canlıları insanın önemseydiği, onları da dahil ederek yaşamını sürdürdüğü bir anlayışı beraberinde getirecektir. Bütün insanların çevreyi ahlaki bir problem olarak görmesi düşüncedeki felsefi altyapıyı oluşturmayı hedefler. Bu altyapının oluşması için toplumsal pratiklerin köklü bir değişime uğraması gerekir. Bu çözüm önerisi de yine köklü bir değişim gerektirir ve eksik yanları ile çıkmazlar oluşturur. Nitekim dikkate alınması gereken yeryüzünde insanların farklı yaşam alanları, çevrenin probleme dönüşmediği, nüfus faktörünün etkili olduğu durumlar vardır. Böylesi durumların dikkate alınması önem arz etmektedir. Dolayısıyla Derin ekolojinin önerdiği yaklaşımların kapsayıcı olduğu tartışmaya açıktır.

Derin ekoloji tartışmaya açık kapıları ile eleştirilere maruz kalır. Eleştirilerden biri insanı doğanın parçası olarak görmeleri üzerinedir. Ünder'e göre, derin ekoloji insanmerkezcilikle yaban yaşamı arasında büyük farklılıkların ortaya çıkmasına yol

¹⁰³ Naess, A. The Deep Ecological Movement Some Philosophical Aspects. G. Sessions *Deep Ecology for the Twenty-First Century* London/Boston: Shambhala Productions. p. 65-83.

¹⁰⁴ Jardins. J.(2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s. 410

¹⁰⁵ Jardins. J.(2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s. 403

açmaktadır. Derin ekoloji destekçileri, insanı, sözde doğanın parçası olarak görseler de esasen doğanın dışında görürler. Dolayısıyla, insanın da bir hayvan olduğunu görmezden gelirler.¹⁰⁶ Diğer taraftan Derin Ekolojinin Budizm, Taoculuk gibi Doğu kültürlerini çevre probleminden uzak olarak nitelendirmesi eleştiriye açık kapı bırakmaktadır. Nitekim Hintli çevrebilimci Guha, Doğu kültürlerinin de Batı kültürleri gibi doğayla oynamış olduğunu savunmaktadır. Ona göre Doğu kültürlerinin çevrecilik ile uyumlu bir tarafı söz konusu değildir. Bununla beraber Guha, canlımerkezli ve vahşi doğal alanları koruma politikasının, zengine yoksuldan servet aktarmakla, ve yoksulları geniş ölçüde yerlerinden etmekle sonuçlanacağını düşünmektedir.¹⁰⁷

Görüldüğü üzere mistik bir geri dönüşe kanalizasyon olan Derin Ekoloji bu yönüyle yetersiz olarak değerlendirilmektedir. Yeni bir metafizik önerinin mümkün görünmesi bir yana, mistik olana çözüm olarak işaret edilmesi açıklanmaya muhtaç bir durum olarak görünmektedir.

3.1.4. Ekofeminizm

Feminizm, kadının toplumsal hayattaki konumuna dair sorgulamalar yaparak eleştirisini ortaya koyan bir düşünce yapılanmasıdır. Çıkış noktası kadınların en az erkekler kadar sosyal hayatta yer alması gerektiğidir. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra erkeklerin bu sürece doğrudan dâhil olması, sanayideki üretimin içerisinde doğrudan yer alması feminizmin çıkış noktası olarak ele alınabilir. Feminizm, bu noktada kadınların eşit bir platformda yer almaları gerektiğini savunur. Kadınların aktif olarak üretimde yer alması gerektiği düşüncesi bu akımın temelini oluşturur. Daha sonraları çeşitli vizyonlar geliştiren feminizmin alt kollarından birini oluşturan eko feminizm tezimiz ile bağlantılı olarak önemli bazı noktalara temas eder.

Ekofeminizm, 1970'lerin kadın ve çevre arasındaki ilişkinin daha da önemsendiği ortamında 1974'te Françoise d'Eaubonne tarafından kadınların dünyayı kurtarmak için önderlik edeceği ekolojik devrimin adı olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰⁸ Oluşumu itibarı ile Batı düşünce geleneği içerisinde yer almıştır. Eko feminizm, kadın ile doğa arasındaki ilişkiyi ele alarak yola koyulur. Kadınların doğaya benzerliğinin söz konusu olup olmadığı nirengi

¹⁰⁶ Şakacı, B. K. (2011). İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirilmesi. *Doktora Tezi*. Ankara. s. 6

¹⁰⁷ Jardins, J. (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. s.430

¹⁰⁸ Eryılmaz, Ç. (2005). Kültürel Ekofeminizmin Eleştirisi. Ankara. S. 29

noktalarından birini oluşturur. Ekolojik sorunların tartışılmaya başlandığı 1970’li yıllarda hali hazırda bulunan feminizm akımı eko feminizm adı altında bu sürece dâhil olur. Çevre sorunlarının teorik zeminde ele alınmasının başlaması ile feminizm savunucuları bu tepkiye ortak olur. Hali hazırda ataerkil baskının tahakkümü altında olan kadınları bu kısıkaçtan kurtarmak isteyen feminizm düşünce yapısı, kadın ile doğanın bu noktada ortak bir paydaya sahip olduğunu ileri sürer. Öyle ki temel tezleri kadının tıpkı doğa gibi ataerkil baskının kurbanı olduğudur. Doğa, hiç tükenmeyecek bir kaynak gibi kullanılabilir, madenleri ve petrolüyle insanın talan etmesine maruz bırakılabilir bir konumdur. Sanayinin ve teknolojinin aşama kaydetmesinin faturası doğaya çıkartılmıştır. Bu üretimin sonucunda ortaya çıkan her türlü atığın vardığı son durak yine doğadır. Yine aşırı tüketim sonucu oluşan ihtiyaçlar doğadan karşılanmaktadır. Doğadan fazlasıyla alınan kaynaklar hem kaynakların tükenmesine hem de atıkların doğaya dönmesine neden olmaktadır. Neticede doğa insanın tahakkümü ile istekleri doğrultusunda kullanılan bir eşyaya dönüşmektedir. Feminizm bu noktada doğanın, kadınların maruz kaldığı etki ile aynı kaderi paylaştığını savunur. Erkek egemen toplumsal yapı, doğaya hükmettiği gibi kadına hükmetmektedir. Bu durumda söz hakkı kadının elinden alınmış olup, erkeğin tekeline bırakılmıştır. Aynı durum doğa için de geçerlidir. İnsan doğa üzerinde söz hakkıdır. Bunun sonucunda doğa tahrip edilmektedir. Doğa, kadın gibi baskı altında ve özgürlüğünden mahrum olarak varlığını sürdürme çabasıdadır. Kadın doğaya daha yakın bir varlık olarak kabul edilir. Aynı etkilere maruz kalmış iki farklı var olandır. Feminizm kurduğu bu ortak bağlantı ile ekolojik mücadeleye böylelikle dâhil olur. Bütün bu ortak paydanın getirisi ile tepkilerini ekofeminizm adı altında dile getirirler. Kadın ve aynı şekilde doğa ataerkil düzen ile sömürülmektedir. İnsanın egemenliğinden ziyade erkek egemen düzenin egemenliği altında kadın ve doğa ikincil konuma itilmektedir. Öyleyse eko feminizm, kapitalizm ve ataerkil sistemin, kadın ve doğayı tahakküm altına almasına karşı çıkan bir dizi felsefi tavır ve toplumsal hareketten mürekkep karmaşık bir bütündür.¹⁰⁹ Karmaşık bir bütün olmasının sebebi kendi içerisinde liberal, kültürel ve sosyal ekofeminizm başlıklarına ayrılmasındandır. Bu başlıklara ilerleyen ve gereken noktalarda değinilecektir, şimdilik, ekofeminizmin çıkış noktası üzerinden devam edilecektir.

Ekofeministler ataerkil düzeni eleştirirken birkaç farklı gerekçe ile yola çıkarlar. Bunlardan ilki, Batı düşünce geleneğinin temellerini oluşturan ikili karşıtlıklardır.

¹⁰⁹ Demir, M. (2012). Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek: Ekofeminizm . *Doğu Batı*, 11-45.

Ekofeminizmi güçlendirme gibi bir girişimi olan Val Plumwood Batı düşünce geleneğinin temelinde yer alan ikili karşıtlıkların ekofeminizmin çıkış noktasını hazırladığı savunulur. Birbirini kuvvetlendiren, ara bağlantılı ikicilikler kümesi Batı kültürüne nüfuz ederek bu kültürün tüm kavramsal sistemini boydan boya kateden bir fay hattı oluşturur.¹¹⁰ Batı kültürünün oluşumu esnasında yer edinen bu ikili karşıtlıklar (kadın-erkek, doğa-insan) tarihsel olarak geriye gittiğimizde de karşımıza çıkar. Platon'un akıl-beden, Descartes'in zihin-beden ikili karşıtlıkları felsefelerinin temelini oluşturur. Daha sonra Batı düşüncesinin oluşumunda etkisi büyük olur. İkili karşıtlıkların sorun teşkil ettiği nokta birinin diğerinden üstün tutulması ve birinin diğerinden değersiz görülmesi sonucunu oluşturmasıdır. Bununla beraber ilk söylenenin öncelik sahibi olduğuna dair düşünsel bir algı oluşmasına sebebiyet verir. Buna benzer farklı değerlendirmelerin oluşumuna sebep olan ikili karşıtlıklar her dönemde farklı şekillerde yorumlanıp, yenileri de eklenerek yol almıştır.

İkicilik kültürde kazılı olan ve doğallaştırılan bir ayırma ve tahakküm ilişkisidir. İkiciliği tanımlayan şey, köktenci bir dışlama ile sistemli bir biçimde üst ile alt, üstün ile aşağı, yöneten ile yönetilen olarak inşa edilmiş kesimler arasında mesafe ve karşıtlık yaratmadır.¹¹¹ Yine Barbara Arneil ikili karşıtlıkların kadını politik düzlemde dışladığını savunur. Politika kavramının çeşitli tanımlarını Eski Yunan geleneğinden itibaren tanımlayan Arneil, son olarak Batı düşünce geleneğinde akıl ve dil aracılığıyla belirli bir sonuca ulaşmak için insanlardan oluşan bir gruba güç uygulamak¹¹² şeklinde tanımlar. Arneil'e göre tüm tanımlarda ortak olan politikayı yönetenin ataerkil olması ve kadını dışarıda bırakmasıdır. Politik olan yani halk üzerinde bir söylem sahibi olan düzenin yöneticisi ataerkildir. Politikanın ne olduğu ya da ne olmadığını tanımlayan bir ikili karşıtlık vardır: Doğa-kültür(culture-nature). Politik olan, doğadan (içgüdü, sezgi ve karmaşa) ziyade kültür (dil, akıl, bilim ve sanatlar) dünyasına aittir. Bununla beraber politika aile ya da özel bir yapıya değil topluma dair olan bir şeydir. Böylesi bir bakış açısıyla politikacı, aklın belirleyicisi, kral gibi kavramlar ile terazinin bir tarafına, doğal karmaşa ve anarşi diğer tarafına konulmaktadır. Her seferinde ağır basan taraf akıl ve otorite gibi kavramlardır. Toplumun işleyişinde belirleyici bir role sahip olan politika, kültür-doğa ikilisinde kültür konumunda yer alarak hâkimiyet kurmuştur. Yine politikada kadının söz hakkı sahibi olmaması bu ikili karşıtlıkların oluşturduğu düzenin bir sonucudur. Kadın halkın değil özel alanın bir

¹¹⁰ Plumwood, V. (1995). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. İstanbul: Metis Yayıncılık. S.65

¹¹¹ Plumwood, V. (1995). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. İstanbul: Metis Yayıncılık. S.71

¹¹² Arneil, B. (1999). *Politics and Feminism*. UK-USA: Blackwell Publishers Ltd. s.2.

unsurudur. Çünkü doğa kategorisinde değerlendirilir. Doğa, kendi içerisinde toplumdan uzak bir noktadadır. Dolayısıyla Batı düşünce geleneğinin inşasında etkin olan ikili karşıtlıklar politikada kadını dışlayıcı bir sonuca sebebiyet vermiştir.

İkili karşıtlıkların kültürü ataerkil olan ile kadını da doğa ile ilişkilendirmesi, çevre sorunlarının oluşumu açısından bu noktada önem arz eder. Kültürün sahibi insan ise, doğa ikinci bir plandadır ve insanın üzerinde söz hakkı sahibi olduğu bir varlıktır. Ekolojik sorunların oluşumunda doğanın ikincil olarak değerlendirilmesi, algılanması ve hatta yorumlanması pay sahibidir. İkili karşıtlıkların bir toplumu inşa etmesindeki etkisi dikkat çekicidir. Nitekim kültür-doğa ayrımı ile oluşturulan bakış açısı gereği politika yapan taraf otoritenin sahibidir. Böyle bir yetki ile doğa üzerinde tahakkümün oluşması kaçınılmazdır. Aynı tahakküm kadınlar için de söz konusudur.

Öte yandan, kadının toplumsal hayatta daha aktif olarak yer almasında, diğer bir deyişle özgürleştirilmesinde belirleyici olan yine ataerkil bakış açısıdır. Bu bakış açısı da ataerkil düzenin etkileyici boyutlarını göstermektedir. Öyle ki kadının toplumsal hayattaki konumunun sınırlarını belirleyip, daha da özgür bir noktaya taşıma girişimi de mevcut düzenin bir getirisidir. Kadının, kendi yaşam biçimi üzerinde söz hakkı sahibi olan yine ataerkil düzenin yöneticileridir. Bu noktada kadın doğa gibi pasif bir konuma itilmektedir. Doğa üzerinde söz hakkı sahibi olan düzen aynı şekilde kadın adına da kararlar vermektedir. Öyle ki özgürlük kavramı gibi tamamen kişisel bir durumun belirleyicisi de aynı düzendir.

Kadın ile doğa arasında oluşturulan bağın diğer bir çıkış noktası Batı düşünce geleneği incelendiğinde, Hristiyan inancının getirileridir. Özellikle Âdem Havva kıssası dikkat çekicidir. Âdem ile Havva kıssasında Âdem'in cennetten yeryüzüne düşüşüne sebep bir meyve ve bu meyveyi yemede ısrarcı olan Havva'dır. Üzerinde durulması gereken ilk nokta, böyle bir olayın gerçekleşmesine sebep olanın bir kadın olmasıdır. Diğer nokta ise bunun doğaya ait olan bir meyve ile gerçekleşmesidir. Ortak bir noktada birleştirilen kadın ve doğa, aynı özelliklere sahip var olanlar olarak değerlendirilmektedir. Amerikalı ekofeminist ve bilim tarihçisi Carolyn Merchant kadın ve doğa ilişkisinin kadim kıssa üzerinden ele alınışını inceler ve üç farklı yaklaşımdan söz eder: Birincisinde asıl Havva olarak doğa, el değmemiş, saf ve aydınlıktır. İkincisinde düşen(günahkâr) Havva olarak doğa, düzensiz, kaotik ve karanlıktır. Sonuncusunda anne Havva olarak doğa, gelişmiş bir bahçe, meyve veren besleyici yeryüzü olarak ele alınır.¹¹³ Genel itibariyle Havva, farklı şekillerde doğa ile

¹¹³ Merchant, C. (2003). Reinventing Eden/ The Fate of Nature in Western Culture. New York: Routledge.p. 23

bağdaştırılmaktadır. Kadının doğa ile olan ilişkisi kadim kıssa ile desteklenmiş olur. Bu yaklaşımlardan doğanın kadın ile benzerliği ve ortak noktaları hem olumlu hem olumsuz şekli ile ele alınır. Kadının doğa gibi saf ve verimin kaynağı olmasının yanı sıra kaotik olarak değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Verimli olarak toprak ana kaotik olarak ele alınınca müdahaleyi beraberinde getirmiştir diyebiliriz. Modern dönemde doğanın bilgisinin elde edilmesi ile beraber doğanın canlı olmaktan ziyade makine gibi bir işleyişe sahip olduğu savunulur. Makine gibi ele alınması da bu işleyişe müdahale etmenin kapılarını açar. Doğanın mekanik işleyişe sahip olduğunu savunan düzen ataerkil düzendir. Ekofeministlerin ataerkil düzene karşı olması, mevcut düzenin doğa üzerinde söz sahibi olmasıdır.

Genel itibariyle kadın ile doğa arasında kurulan bağlantı neticesinde ekofeminizm ortaya çıkmıştır. Kurulan bu bağlantı ortak özelliklerden destek alarak oluşturulur. Toprağın “toprak ana” şeklinde karşılık görmesi, verimin ve bereketin kaynağı olması gibi kadının da bu özelliklere sahip olduğu düşünülür. Doğa ile ortak özelliklere sahip olarak değerlendirilen kadın modern dönemin getirileri ile beraber, doğa gibi öteki olarak algılanmaya başlamıştır. Öteki olarak değerlendirilmesi ise kadını da doğa gibi nesne konumuna itmiştir. Ekofeminizmin genel çerçevesi ile bu şekilde oluşur. İçerdiği tezler ise şu şekildedir;

- (a). Kadınların ezilmesi ile doğanın ezilmesi arasında önemli bağlar vardır, (b). Bu bağların statüsünün kavranması, kadınların ezilmesi gibi doğanın ezilmesini de kavramaya yönelik her türlü girişim açısından zorunludur, (c). Feminist teori ve pratiğin ekolojist bir perspektif içermesi zorunludur, (d). Ekolojik sorunlara getirilecek çözümlerin feminist bir perspektif içermeleri zorunludur.¹¹⁴

Çevre sorunlarının ataerkil bakış açısı sonucunda meydana geldiğini savunan ekofeministler, ekolojik sorunlara getirilecek çözümün feminist bakış açısından hareketle oluşması gerektiğini ileri sürer. Bununla beraber ekolojik problemlerden en çok etkilenenlerin kadınlar olduğunu savunan diğer bir yaklaşım da çözümün kadınları dikkate alarak yapılmasından yanadır. Öyle ki doğa ve kadın zarar görme noktasında ortak bir paydada buluşmaktadır.

Ekofeministlerin çevre sorunlarına dair çözüm önerilerine baktığımızda, önerilerin uygulanabilirliği tartışmaya açıktır. Kendi içerisinde farklı tezler öne süren ekofeminizm çözüm noktasında da farklı önerilerde bulunur. Ekofeminizmi felsefi temellendirme girişiminde bulunan Plumwood, konuya daha temkinli yaklaşır ve doğanın geniş ve değişken

¹¹⁴ Yalçın, O. (2010). Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar; Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji, Ekofeminizm. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.s.104

yapısının göz önünde bulundurulması gerektiğini ileri sürer. Böyle bir yapı ile doğa, birçok sömürgeye maruz kalmıştır. Plumwood'a göre, doğaya uygulanan tahakküm ile ilgili uygun değerlendirilmelerin yapılması, tahakkümde bulunan baskı biçimlerinin çözülmesi ile gerçekleşmelidir.¹¹⁵ Doğa üzerindeki tahakkümün farklı bileşenleri çözülmesi ve bu noktadan hareket edilmelidir. Doğa üzerindeki tahakkümde etkin olan siyaset, ekonomi, ileriye dönük planlar ve buna benzer etkenler bir bütün olarak çözülmesi gerekir. Her birinin etki sınırları belirlenmeli ve bu doğrultuda çözüm yoluna gidilmelidir. Plumwood'un üstü kapalı olarak öne sürdüğü bu görüşler çözüm konusunda detaylı bir analizin yapılmasını gerektirir. Ekofeminist düşünürün böylesi bir yaklaşımının yanında daha doğrudan çözüm önerilerinde bulunan ekofeministler de vardır. Bu ekofeministlerden biri Reuter'dır. Reuter, Batı Hristiyan geleneğinin yarattığı ekolojik krize çözüm olarak öncelikle Hristiyanlık öncesi gelenek içinde yer alan ve yeryüzü tanrıçası Gaia'ya dayanan yeni bir ekolojik tinsellik ve dini vizyon önerir.¹¹⁶ Genel itibariyle çözümü geçmiş tinselliklerde arayan bu öneri Gaia'nın bir tanrıça olması üzerinden hareket eder. Batı Edebiyatı'nın ilk örneklerinden birini teşkil eden Hesiodus'un Kozmogoni eserinde Gaia bir tanrıça olarak evrenin başlangıcını oluşturur. Öyle ki dümeni elinde bulunduran oluşum eril değildir. Ekofeministler bu noktadan hareketle bu dönemlerdeki anlayışın yeniden oluşturulmasını savunurlar. Evrenin oluşumunun kaynağında eril bir öge yoktur. Tanrıça vardır. Bu nedenle düzen yerli yerindedir. Şayet geriye dönüş böyle bir anlayış ile gerçekleştirilirse ekolojik sorunlar da aşılabilecektir. Bununla beraber Reuter sadece Gaia'ya tapınmanın yeterli olmayacağını ifade eder. Kutsallık kavramı üzerinde duran Reuter, kutsallığın kendi içimizdeki kutsallık olduğunu öne sürer. Dolayısıyla çözüm erkek tanrının yerine dişi olanı koymak değil, kutsal olanın yüceltilmesinde aranır. Bu bağlamda, ekofeminizmde çevre krizine kökten bir çözüm sağlayacak olanın tarih öncesi gelenekteki mitlere geri dönüş olduğunu savunan bir açılım söz konusudur.

Çevre sorunlarına çözüm getirmeyi amaçlayan diğer bir yaklaşım mevcut ataerkil dinlere feminist prensiplerin uygulanmasını önerir. Bu görüşü savunan feministlerden Kaza, Feminizm ve Budizmin birbiriyle örtüşen özellikleri olduğunu savunur. Hem Budizm hem Feminizm paylaşım ve karşılıklı bağımlılığa değer verir. Budizm şefkate, ilişkisel etğin kaynağı olarak kadının besleyiciliğine, bağlantılılık ve paylaşım bağlamında çevresel krizin iyileştirilmesi ve doğanın iyileştirilmesine değer verir.¹¹⁷ Böyle bir değerlendirme, kadını yücelten bir din anlayışı ile mevcut soruna çözüm getirmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır.

¹¹⁵ Plumwood, V. (1995). Feminizm ve Doğaya Hükmetmek. İstanbul: Metis Yayıncılık. S. 9

¹¹⁶ Çetin, O. B. (2005). Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik. Sosyo-Ekonomi Dergisi, 61-76.

¹¹⁷ a.g.e.

Budizm gibi tarih öncesi bir dinin kazanımları yaygın hale getirilerek kadına verilen değer arttırılmalıdır. Böyle bir din anlayışının yeniden gündeme getirilmesi ile beraber o dindeki yeniliklerin bu sürece eşlik etmesi önerilir. Dini değer anlayışındaki değişim doğaya olan bakış açısı ve davranışı değiştirecektir düşüncesi bu yaklaşımda esastır. Tarih öncesi dinlerin yenilenerek bu süreçte etkin hale getirilmesi çevre sorunlarına ekili bir çözüm olarak önerilir.

Son olarak bir grup ekofeminist, çözümün tarih öncesi mitlerde olmadığını savunur. Bunun yerine kadınsı değerleri yüceltecek bir ortaklık etiği önerirler. Bu yeni etik insanlar ve doğa arasında ortaklığı ön görür. Dolayısıyla yeni bir etiğin kurulması gerektiği öne sürülür.

Bu ortaklık ilişkisinde insan topluluğu ve insan olmayan topluluklar dinamik bir ilişki içindedirler. Her birinin diğeri üzerinde gücü vardır. Doğa güçlü ve kontrol edilemez bir kuvvet olarak insan yaşamını yok etme, insanoğluyula ya da o olmadan evrimine devam etme ve gelişme potansiyeline sahiptir. İnsan olmayan doğayı ve kendilerini bilim ve teknoloji ile yok etme potansiyeline sahip olan insanlar, ene temel ihtiyaçlarını karşılarken doğa varlıklarının var olmayı sürdürme özgürlüklerine izin vermelidir. Dinamik ilişki temelinde oluşan ve yeryüzüne itinalı davranma etiği insanlar tarafından oluşturulur ama doğanın seslerini dinleyerek, duyarak ve onlara karşılık vererek bu etik uygulanabilir.¹¹⁸

Bu son yaklaşımda insanın doğadan istifade ederken doğanın kendi yapısına getirilen tahriplerin yine insan eliyle düzeltilebileceğini ifade eder. Bu yeni bir etiğin kurulmasını öngörür. Etiğe dair söz sahibi olan yine insandır. Etik, insanın inşa etmesiyle gerçekleşmesi mümkün bir değerdir.

Çevre sorunlarına çözüm olarak ifade edilen bu yaklaşımların uygulanabilirliği tartışmaya açıktır. Son olarak üzerinde durduğumuz ortaklık etiği önerisine baktığımızda pratiğe dökmesi güç olan ve ciddi toplumsal reformlar gerektiren bir yönü olması dikkat çekicidir. Toplumsal reformlar insanları ortak bir noktada bileştirmeyi gerektirir. Bununla beraber ekonomik, politik birtakım etkenlerin dikkate alınmasını gerektirir. Dolayısıyla zaman isteyen süreçlerdir. Bu nedenle hayalî olarak değerlendirebiliriz. Çözüm olarak öne sürülen ilk iki yaklaşıma baktığımızda ise tarih öncesi dönemlerdeki yaşam biçimlerine dönüş önerilmektedir. Gaia miti gibi bir tanrıça anlayışına geri dönüşün günümüz şartlarında gerçekleşmesi zayıf bir ihtimaldir. Hâlihazırda içinde bulunduğumuz yaşam şartları büyük değişimlerin getirileridir. Bu değişimlerin bir tarafa bırakılıp yeniden bir mitolojik inanış

¹¹⁸ Çetin, O. B. (2005). Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik. *Sosyo-Ekonomi Dergisi*, 61-76.

biçiminin uygulanabilirliği mümkün görünmemektedir. Çünkü içinde bulunduğumuz dönemi etkileyen faktörler inanış biçimlerinden ziyade bilim ve teknolojidir. Bilim ve teknolojinin etkisi ve sınırları ile yeni yaşam biçimleri inşa edilmektedir. Yine Budizm gibi günümüzde etkisi sınırlı olan bir inanış biçimine geri dönüş veya yeniden inşa etme de çevre sorunları için kökten bir çözüm değildir. Bugün yaşadığımız dünyada ileriye dönük planlamalar teknoloji ve bilimin kaynaklığında yapılmaktadır. Bu nedenle günümüz şartlarında böyle bir girişim pratik bir çözüm değildir. Bununla beraber ekofeminizmin ataerkilliğe alternatif olarak gösterdiği önerilerin yoğunlukla kabile kültürlerinde ve kadın kültürlerinde uygulanabilir olması çözümün sınırlılığını gösterir.¹¹⁹ Ekofeminizmde önerilen çözümlerin sınırlı bir etki alanına sahip olması köklü ve etkili çözümlere ihtiyaç olduğunun göstergesidir. Ekofeminizmi bu noktada eleştiren bazı düşünürler ekofeminizmin kendini eleştirmesi gerektiğini savunurlar.

Daha sağlam bir kuram geliştirmeleri gerektiğini savunan Hinsdistanlı akademisyen Agarwal, feminizmin ırk, sınıf, etnik köken gibi etkenleri dikkate alması gerektiğini savunur. Bununla beraber ekonomik avantaj politik güce dayanan bu tahakkümün bağlantılı olduğu maddi kaynağın ihmal edildiğini savunur. Agarwal, dikkate alınmayan bu etkenlerin farklı kültür ve zamanlarda feminizmin etkisini azaltacağını savunur.¹²⁰

Dolayısıyla bazı toplumsal değişkenler göz önünde bulundurulmalıdır. Ekofeminizmin oluşumu Batı düşüncesi içinde gerçekleşmiştir. Batıda oluşan bir tepki olması nedeniyle evrenselliği tartışmaya açıktır. Bu noktada ekofeminizmin gelişmekte olan bazı toplumların ekonomik, politik ve etnik dinamiklerini göz önünde bulundurması gerekir.

Çevre sorunlarına etik yaklaşımlar konusunda mevcut düzene güçlü bir muhalefet oluşturması bakımından feminizmin desteği yadsınamaz niteliktedir. Agarwal'a göre hem Feminist hem de çevre hareketi hiyerarşik olmayan eşitlikçi bir düzeni desteklemektedir. Bu açıdan ortak bir paydada buluşurlar. Beraber hareket ettiklerinde ise ortak bir teori, perspektif ve uygulama gerçekleştirebilirler.¹²¹ Ancak eleştirilen noktaları da göz ardı edilmemelidir. Özellikle sadece Batı kültüründe oluşan bir yaklaşım olması, diğer kültürler için yeterli bir perspektif oluşmasını engeller. Daha kapsayıcı bir düşünce ile kuramın eksiklerini görmesi önerilen noktalardan biridir.

Özetle, Feminizmin çevre sorunlarını dert eden bir kolu olan ekofeminizm çevre sorunlarının kaynağı olarak ataerkil düzene işaret eder. Bu bağlamda doğa-kadın arasında bir

¹¹⁹ Agarwal, B. (1992). The Gender and Environmental Debate: Lessons From India. (1), 119-158.

¹²⁰ a.g.e

¹²¹ a.g.e.

bağlantının oluştuğunu vurgular. Öte yandan kültür ve doğa gibi ikili karşıtlıkların oluşumunu Batı düşüncesi içerisinde konumlandırır. İkili karşıtlıkların oluşumu tarih içerisinde ataerkil düzenin getirilerindendir. Böyle bir yaklaşım kadının öteki olarak görülmesine neden olmuştur. Bunun yansı sıra kadının doğa ile ilişkilendirilmesinin diğer bir nedeni de kadının ilk günahın oluşumundan sorumlu tutulmasıdır. İlk günah kadın ile doğanın ortak bir ürünü olarak değerlendirilir. Dolayısıyla kadim kıssanın Batı düşüncesindeki ataerkil tahakkümün kaynağı olduğuna işaret edilir. Feminizmin tüm bu çıkış noktalarından hareketle çevre sorunlarına olan dikkati ve çabaları önem arz eder. Ancak öne sürülen çözüm önerilerinin pratikteki karşılığı zayıftır. Bu nedenle uygulanması mümkün görünmemektedir.

3.2. ÇEVRE ETİĞİ ELEŞTİRİLERİ

3.2.1. Çevre Etik Olarak Cevaplanmamış Bir Problem midir?

Üzerinde durduğumuz çevre etikleri, çevremerkezci, insan merkezci ve ekofeminist yaklaşımlara baktığımızda bu yaklaşımlardan hangisi doğrudur diye bir soru oluşur? Ya da hangisi bir çözüm teklif eder? Hangisi çevreci bir kuram inşa edebilmiştir?

İnsanmerkezci yaklaşım merkeze insanı koyarak etik öznenin insan olduğunu kabul eder. İnsanın etik özne olması, dolayısıyla insan dışında kalan varlıkların üzerinde söz hakkı olması diğer varlıklar için duyulan etik kaygıyı en aza indirmektedir. Dışarıda kalan, çevre ve sonra doğa “öteki” olarak kendine yer bulur. Ötekileştirilen doğa, insanın hükümlerine ve ihtiyaçlarına göre değerlendirilir. Bu gelenekçi yaklaşım çevre etiği oluşturması bakımından en eski yaklaşımdır. İnsanın öncelenmesi beraberinde doğanın öteki var olan olarak algılanmasını getirir. Sonrasında gelen etik yaklaşımlar bu yaklaşımı eleştirmek üzere yola koyulur. Ancak insanın olmadığı bir etikten söz edilememesi paradoks oluşturur.

Çevremerkezci yaklaşım insanı merkezden çıkararak yola koyulur. Tüm canlı varlıkların yaşam hakkına sahip olduklarını öne sürer. İlk olarak kuramsal çerçevesi Aldo Leopold tarafından çizilir. Diğer adı ile Yeryüzü Etiği olan bu kurama göre insan ve doğa bir bütün olarak varlığını sürdürür. Leopold bu bütünlüğün etik zemine taşınması için etik ilişkilerin insandan insana ve sonra insandan topluma genişletilmesinin de ötesine geçilmesi gerektiğini savunur. Etik sınırların genişletilmesi ile mümkün bir yola girilebilir düşüncesindedir. İnsanın toprak ile olan bağının yeniden kurulması etik ilişkinin insandan doğaya genişletilmesinin kaplarını açabilir. Çünkü insanın toprak ile olan kadim bir bağı

vardır ve bu bağ doğaya giden, insan ile doğayı yeniden bir araya getirecek olan bağıdır. Toprak hareketle diğer tüm canlıların, bitki ve hayvanların bu etik ilişkide yer alması mümkün olabilir. Buradan hareketle Biyotik Topluluk oluşturulabilir. İnsan bu topluluğa dahildir, dışında durup düzenleyen değildir. Sorumluluk sahibi olsa da bütünden ayrı değil bu bütünün parçasıdır. Leopold Toprak etiği kurmaya topraktan hareketle başlar. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken insan-toprak ilişkisinin değişmesidir. Toprak insan için ekonomik bir değerdir. Dolayısıyla etik bir değer olarak söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Oluşturulmaya çalışılan yaklaşımda temel alınan şey etik ilişkidir. Ancak bu etik ilişkilerin yeniden gözden geçirilip inşa edilmesi köklü bir değişimi gerektirir. İçinde bulunduğumuz çağın getirileri ile geriye yani toprağa dönüp oradan hareket etmek ideolojik bir yaklaşım olarak görünmektedir. Bununla beraber ulaşılması güç görünen bir amaç olduğu da gözler önündedir.

Son olarak biyosentrik etikte karşımıza tüm canlıların bir bütün olarak tek bir çerçeveye alınması çıkar. Diğer adı Derin Ekoloji olan etik yaklaşımda karşımıza çıkan isim Arne Naess'dir. Yeryüzünü öncelemek temel savlarını oluşturur. İnsanın yeryüzündeki tüm canlıları değerli görmesi gerektiği savunulur. Bu altyapının oluşması için felsefi düşüncede birtakım değişiklikler gerekmektedir. Arne Naess ekoloji kavramının yetersiz kaldığını savunduğu içik Ekoloji ve felsefeyi tek bir kavram altında toplar: Ekosofi (ecosophy). Yeryüzündeki tüm yaşam formlarını kapsayan bir kavramdır. Yaşa ve Yaşat ifadesi ile insanı sorumluluk almaya davet eder bu yaklaşım. Sonraki adımda insanın kendini diğer canlılar için gerçekleştirmesi gerektiğini öne sürer. Kendini gerçekleştirme ifadesi burada insanın diğer canlılar için kendini gerçekleştirmesidir. İnsanın geri adım atıp doğayı ve tüm canlıları öne çıkarmak için çabalaması gerektiği savunulur. İnsan doğanın bir parçasıdır. Bu bütünlüğü sağlarken bütünlüğün dışından değil içinden katılır. Doğanın bir parçası olarak onu değerli kılar.

Ele aldığımız çevre felsefelerinin her biri diğerini eleştirir niteliktedir. Sonradan gelen ilk yaklaşımı eleştirerek yol almıştır. Ortak bir zeminden hareket edilmiş olsa da farklı yollara doğru bir seyir söz konusudur. İnsanın merkeze konulması sonun teşkil ederken, çevreyi merkeze almak eksiklikleri beraberinde getirmektedir. Yine feminist yaklaşımın da ütopyik önerileri hangi yaklaşımın çözüme daha yakın olduğu konusunda düşündürmektedir. Bu bağlamda ideolojik bir zeminde meselenin dallanıp budaklandığı ifade edilebilir. İnsan merkezilik, çevre merkezilik ve derin ekolojinin birer ideoloji oldukları da savunulabilir. İdeoloji oldukları için teorik boyutta kaldıkları düşünülür. (İdeoloji kavramı burada geniş-

alanlı normatif bir düşünceler yığını olarak ele alınır, pejoratif bir terim değildir) ¹²² Ortaya konulan çevre etikleri genel itibariyle çevre felsefesi bakımından ideolojik birer yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Çünkü birçok tartışmanın olduğu ancak ortak bir etiğe ulaşamayan bir alan olarak karşımıza çıkar.

Çevre etikleri aynı noktadan hareket etmelerine rağmen geliştirdikleri felsefeler itibariyle çoklu bir hale bürünürler. Çokça yol ve yöntem oluşturmaya çalışılmış, çeşitli felsefi kavramlar oluşturulmuş ve çerçeveler çizilmiştir. Hepsinin değerlendirme biçimi önemlidir, ancak hiçbirisi tek başına yeterli gelmemiştir. Öte yandan hepsinin bir araya gelip ortak bir etik oluşturmaları mümkün olmamıştır. Dolayısı ile bir çevresel etik kuramının oluştuğundan söz etmek zor görünmektedir. Peki yeni bir etiğin oluşturulması söz konusu olabilir mi?

Çevre sorunlarınabakışta genellikle insandan bağımsız bir yaklaşım hakimdir. Küresel ısınma, türlerin yok oluşu gibi sorunlar kendiliğinden, insandan bağımsız oluşan sonuçlar olarak değerlendirilmektedir. İnsan merkezli olmayan bir yaklaşımın sonucu olarak çevre sorunlarındainsanın doğrudan sorumlu olması da ortadan kalkmaktadır. Ancak sorunların insanın çevreyi değerlendirme biçiminden kaynaklandığı görülmektedir. Bununla beraber bir değerler bütünü içerisinde yaşayan insanın çevreye bakışını da diğer etik değerler ile birlikte değerlendirmesi gerekir. Çevre insandan bağımsız düşünülemez. Etik değerler de yine insandan bağımsız değildir. Ancak çevre ayrı bir var olan olarak görülmektedir. Dolayısıyla anlam-değer dünyasının dışında tutulmaktadır. Çevreye dair sorumluluklar daha çok insanın kendi dışındaki bir oluşum gibi görünen topluma yüklenmektedir. Bu noktada sorunlar bireysellikten ziyade toplumsal bir sorumluluk gibi görünür hale gelmiştir. Çevre, her bir bireyin bizatihi sorumlu hissetmesi gereken bir sorun olarak kabul edildiğinde çözüme yakın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bireylerden hareketle yeni bir yola girilebilir.

¹²² Sarkar, S. (2012). *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. John Wiley and Sons.s. 59

3.2.2. Alternatif Bir Yaklaşım: Süreç Felsefesi

Mekanik evren tasavvurunun bir getirisi olarak şekillenen doğa-insan ilişkisi yeni bilimsel gelişmeler ile farklı kanallarda yol almaya başlar. Nasıl ki 17. Yüzyılda evren tasavvuruna dair bilimsel yasalar insan, doğa, Tanrı kavramlarını yerinden sarstıysa bu böyle sürmeye sonraki yüzyıllarda devam eder. Nitekim bilim alanında devrimler gerçekleşir.

Yeni evren tasavvurunda etkili olan organiklik anlayışı Darwinizm ile şekillenmeye başlar. Darwin, 1839 yılında yayımladığı *Türlerin Kökeni* adlı eser ile Lamarck tarafından geliştirilen teoriyi Evrim teorisine dönüştürür. Evrim teorisinde ekosistemdeki canlıların karşılıklı bağımlılığına ve besin ağına dikkati çekmiş ve ekolojide önemli bir yer tutan, *taşıma kapasitesi* kavramını kullanmıştır. Doğada iyilikle kötülüğün bir arada bulunduğunu, canlılar arasındaki savaşın ve açlıktan ölümlerin de “güzellikler” için var olması gerektiğini belirtmiştir. Darwin’in tüm akıl yürütmesinin temelinde, “var olma mücadelesi” yer almaktadır. Ona göre her canlı, yaşamını sürdürebilmek için diğer canlılarla mücadele etmek zorundadır ve bu savaşta, güçlü olanın galip gelmesi, “doğal seçim”i sağlar. Darwin’in doğal seçim kavramsallaştırmasının, geniş ölçekli bütünsel düzenin bir parçası ve işleyişin garantörü olduğu; doğadaki tüm varlıkların vazgeçilmez ilişkiler ağı içinde yer aldığını ima ettiği unutulmamalıdır.¹²³ Evrim Teorisi’ni bu şekilde ele alış, evrim-sel biyolojiyi, matematik kökenli bilimlerden çok uzak noktaya götürür ve evrimsel biyolojiyi tarihsel bir araştırma ve sıralama bilimine indirir.¹²⁴ Matematik verilerden uzaklaşıp canlılık üzerinden seyreden bir süreç vardır. 20. Yüzyıldan itibaren etkin bir şekilde karşımıza çıkan bu paradigmada mekanik tasarımın yerini organik olana bıraktığı görülmektedir. Bu bilimsel gelişmeler felsefi düşünüş biçimine de yön verecek niteliktedir. Ekoloji felsefesi bağlamında düşündüğümüzde doğanın canlılığına vurgu yapıldığı söylenebilir. Darwin’in doğal seçim kuramsallaştırması parçadan bütüne bir süreci ifade eder. Bütünsel işleyiş içerisinde tüm canlılar bir ilişkiler ağı içerisinde bulunmaktadır. Buradan tüm canlıların birbirleriyle ilişkisel bir bağ içinde olduğu, canlılığın ön planda olduğu çıkarımı yapılabilir.

¹²³ İmga, O. (2010). Paradigmanın Dönüşümü: Ekolojik Felsefeyi Etkileyen Bilimsel Çalışmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 18-30.

¹²⁴ Taslaman, C. (2013). *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi s. 135

Darwin'ın Evrim Teorisinin ardından bir büyük gelişme fizik alanında gerçekleşir. Fizik, XX. yüzyılda, “yeni fizik”in gelişimiyle birlikte, Newton’un mekanistik ve indirgemeci fikirlerinin ötesine geçmiştir. Bu önemli gelişme, geleneksel zaman ve mekân kavramlarına meydan okuyan Albert Einstein ile gerçekleşmiştir.¹²⁵ Einstein’ın görelilik kuramı ile beraber yeni gelişmeler yaşanmıştır. Devamında Kuantum fiziğine kadar ilerletilecek olan bir alanın kapılarını açmıştır. Canlılık, dinamiklik, tüm evrenin ahenk içinde hareket halinde olduğunu gösteren yeni bir fizik söz konusudur. Klasik fizikteki mekanik tasarım bu noktada sarsıntıya uğrar. Einstein’ın, $E = mc^2$ biçiminde formüle ettiği üzere enerji, maddenin parçalanmasıyla ortaya çıkmaktadır ve bu parçalanma her yerde aynı miktarda bir enerji ortaya çıkarmayıp, zaman ve mekâna bağlı olarak değişim göstermektedir.¹²⁶ Klasik fizikte, yani mekanik işleyişin aksine burada zaman ve mekana göre değişkenlik söz konusudur. Yani mutlak zaman ve mekan anlayışı yerini göreliliğe bırakmıştır. Zaman ve mekan görecelik anlayışı ile şekillenen bir hal almıştır. Bu bağlamda evrenin işleyişi göreliliğe göre ele alınmaya başlar. Evrendeki işleyiş mekanik değil dinamik olarak gerçekleşmektedir kabulü ağırlık kazanmaya başlar.

Evrenin, birbirine örülü bir ilişkiler ağı olarak kavranışı, modern fiziğin gündeme getirdiği en büyük iki konudan biridir. Diğer konu, kozmik ağı, aslında dinamik olduğunun farkına varılmasıdır. Maddenin dinamik görünümü, atomaltı parçacıkların dalga yapısında olmalarının bir sonucu olarak kuantum kuramında ortaya çıkar ve maddenin varlığının, faaliyetinden ayrı düşünölemeyeceğini ispat eden görecelik kuramında daha da merkezi bir yer tutar, atomaltı parçacıkların temel kalıplarının nitelikleri yalnızca dinamik bağlamda hareket, karşılıklı etkileşim ve dönüşüme dayanarak anlaşılabilir.¹²⁷

Yine Kuantum maddenin yalıtılmış tanecikler değil, gözlemciyi ve onun bilincini kapsayan bölünmez bir kozmik ağ içindeki olasılık kalıpları ve karşılıklı bağlantılar bütünü olduğunu ortaya çıkararak, kozmik ağı, doğasında mevcut olan dinamik karakteri açıklamak suretiyle canlı hale getirmiştir. Bu suretle, bir makine tarzındaki evren tasarımı, parçaları esas itibarıyla birbirine örülü ve ancak kozmik bir sürecin kalıpları olarak kavramanın mümkün olduğu, bölünmez, dinamik bir bütün şeklindeki anlayış tarafından aşılmış oldu.¹²⁸ Evrende dinamik ilişkiler ağı içerisinde sürdürölen bir işleyiş olduğu görüşü hakim olmaya başlar.

¹²⁵ İmga, O. (2010). Paradigmanın Dönüşümü: Ekolojik Felsefeyi Etkileyen Bilimsel Çalışmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 18-30.

¹²⁶ a.g.e

¹²⁷ Capra, F. (1982). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. İstanbul: İnsan Yayınları. s.95

¹²⁸ İmga, O. (2010). Paradigmanın Dönüşümü: Ekolojik Felsefeyi Etkileyen Bilimsel Çalışmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 18-30.

Fizik ve diğer alanlardaki gelişmelerin felsefeye etkisine baktığımızda süreç felsefesinde karşımıza çıkan yaklaşımlar dikkate değerdir. Whitehead'de gördüğümüz süreç felsefesi tüm bu gelişmelerin etkisinin görüldüğü bir alandır. Whitehead'ın oluşturduğu metafizik doğa üzerine şimdiye kadar geline noktaıı toparlayan bir yaklaşımdır. Mekanik olandan organik olana geçişı ve bu geçişin oluşturduğu yeni alanı temsil etmektedir. Yeni fiziğin getirilerini temsil eden bir yöne sahiptir. Tek bir yasadan ziyade hareketli bir atom altı yapı söz konusudur artık. Yeni paradigmada parçaların bütün içindeki anlamına vurgu yapılmaktadır. Yeni fiziğin getirdiğı bu yaklaşım ile parçalar bütün içinde anlamlıdır düşüncesi oluşur. Whitehead'ın kendi ifadelerine başvurmak gerekirse:

Yeni yaklaşımın dayandığı temel kavramlar, aktivite ve süreç kavramlarıdır. Tabiat bölünebilir ve dolayısıyla genişleyebilir. Ne ki bazı aktiviteleri benimseyen, bazı aktiviteleri ise reddederek dışta bırakan herhangi bir bölünme, bütün sınırların ötesine uzanan süreç kalıplarını alt üst eder.

Matematiğe dayalı olarak geliştirilen formülleştirmeler, bu tür kalıpların mantıki açıdan bütünlüğünü gösterir; sınırların alt üst ettiğı bütünlüğü ve tamamlanmışlığı. Söz gelişı yarım dalga, bize hikayenin yalnızca yarısını anlatabilir. Kendi kendine yeterli fikrine dayanan bu tecrit varsayımı, modern fizikte tatbik edilmiş bir varsayım değildir. Sınırlı bölgelerde kendi kendini devam ettirebilecek aktivitelerin varlığından söz edilemez. Çeşitli bölgeleri pasif bir şekilde işgal eden alt katmanlar arasındaki bu pasifik ilişkiler fikri, artık çoktan geçersizleşmiştir. Tabiat, iç içe geçmiş bir aktiviteler arenasıdır. Her şey, aktiviteler de, onların birbirleriyle ilişkileri de sürgit değişir. Bu yeni kavrama göre, pasif, sistematik ve geometrik ilişkilere sahip uzay/me kan fikri, bütünüyle saçma bir fikirdir. Fiziğin bütün fizik yasalarını geometrik ilişkiler fenomenine indirgediğı şeklindeki moda fikir son derece gülünçtür.¹²⁹

Whitehead, fiziksel dünyayı mevcut niteliklerin hepsinden soyutlama kavrayışının altını çizer. Ona göre, mekanik ve materyalist anlayışın ana varsayımlarından biri maddedeki renk, sıcaklık, ses gibi şeylerin olamayacağıdır; Madde çok niceliksel. Niceliksel yönü, tamamen kartezyen ikiliğin diğer tarafına aittir, yani zihne.¹³⁰ Yani, Whitehead'e göre, fiziksel ya da doğa kendi içinde değişim ve hareketin kaynağı olan şeydir; Yani fiziksel, kendi hareketiyle esasen bir değişim sürecindedir.¹³¹

Whitehead metafiziğı hareketi, canlılığı, organikliğı işler. Whitehead'e göre gerçek, sabit şeylerin değil süreçlerin gruplaşmasıdır. Gerçekliğı inşa eden sabit şeyler değil, temel

¹²⁹ Whitehead, A. N. (2011), Düşünme Biçimleri (Kaplan Y. Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.163

¹³⁰ Özdemir, İ. (2008), The Ethical Dimension of Human Attitude Towards Nature, İnsan Publications, p. 144

¹³¹ a.g.e

güçler ve hareketli etkinliklerdir. Ona göre gerçeklikteki, zamanla devamlılığa sahip olan her şey olayların çeşitliliğinden meydana gelir.¹³² Whitehead'ın metafiziğinin temel kavramı “süreç”tir. Onun için süreç evrenin sürekli bir akış içerisinde olmasıdır, evrende dondurulamaz, durdurulamaz bir akış söz konusudur. Bilfiil varlıklar o akış içerisinde ortaya çıkar ve varlığın en küçük parçası olarak kendini açar, o açılma sırasında diğer varlıklarla ilişki kurulur. Çünkü hepsi tek bir varlıktan değil, hepsi aynı anda eş süreçli bir açılmayla varlığa gelirler ve oradan da bütün düzen ortaya çıkar.¹³³ Tek tek varlıkların kendi yaşamını sürdürmesi değil, birbirleri ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içinde oldukları bir yapı söz konusudur.

Ekolojik düşüncenin ideolojik ya da ütöpik yaklaşımlarının bu noktada yeni paradigma içinde geliştirilmesi tartışılabilir. Yeni bir yöntem veya felsefe oluşturmada etkili olabilir.

Doğanın mekanik işleyişi ile bir nesne olarak kabul edilen doğaya yaklaşımın değişimi yine paradigmaya bağlıdır. Dinamik bir yapıdan söz edilirken bunun doğayı ele alış biçimine etkisi üzerinde durulması gereken bir noktadır.

¹³² Barker, T. (tarih yok). *Process and (Mixed) Reality: A Process Philosophy for Interaction in Mixed Reality Environments*.

¹³³ Ceran, Y. (2012). Whitehead: Bir Yöntem Olarak Metafizik Nedir? *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* (s. 301-343). İstanbul: Küre Yayınları.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu tez çevre sorunlarının etik bir problem oluşturup oluşturmadığını ele almaktadır. Oluşturuyorsa eğer hangi zeminde oluşturduğu üzerinde durmaktadır. Çevre insan için konformist şartlar oluşturması bakımından kurulan bir düzendir. Bu düzende insanın çevre ile kurduğu ilişkide etik sorgulamalar yapılmalıdır. Nitekim doğanın kendisinde etik sorunlar bulunmamaktadır. Çevrenin sorun teşkil etmesi insan çevre ilişkisi sonucunda şekillenir. Çevrenin ve doğanın kendi içerisinde etik sorun teşkil ettiğinden söz edilemez.

Bununla beraber bu çalışma, çevre sorunları için etik bir çözümlemeye giden yaklaşımları eleştirel yönüyle ele almaktadır. İnsan merkezli, çevre merkezli, ve canlı merkezli yaklaşım ile beraber ekofeminizm başlıca yaklaşımlar olarak yer almaktadır.

Çevrenin sorunları ile beraber karşımızda durmasının metafizik, politik, etik, ekonomik kaynakları vardır. Toprağın ekonomik bir değer olarak yaşamımızda yer almaya başlaması, ekonomik bir değer olarak görülmeden evvel insanın kutsal olarak gördüğü topraktan söz edilememesi gelinen noktada insanın doğa ile kurduğu ilişkinin sonuçlarıdır. Doğanın ekonomik bir değer olarak görülmesi ile beraber sınırsız bir kaynak olarak algılandığı da gözler önündedir. Dolayısıyla insanın doğayı ele alış biçimindeki dönüşümler büyük oranda çevreye dair sorun ve gelişmeleri etkilemiştir. Modern dönem itibariyle özellikle Descartes'in düşünen insan olarak tanımladığı yeni bilen öznenin bildiklerini doğaya uygulaması ile sonuçlanan bir süreç ile muhatap olmaktadır. Modern dönemin insanı ön plana çıkaran metafiziği içinde doğanın yeri daralmış, canlı bir var olandan ziyade nesne konumuna gerilemiştir. Bu bağlamda doğaya bakış dönüşümler geçirmiştir. Modern insanın nesneleştirdiği doğa, çevre sorunları ile karşımıza çıkmıştır.

Çevre sorunları birçok açıdan ele alınırken etik bağlamda ele alınması insanın sürece doğrudan dahil olması ile gerçekleşmiştir. Etik, insanın oluşturduğu değerlerdir. İnsan var ise etikten söz edebiliriz. Bu bağlamda çevre etiğinden söz edebilmemiz insanın çevreyi değer noktasında nerede gördüğü ile ilgilidir. İnsanın doğayı bir nesne olarak değerlendirmesi onun ikincil bir doğayı, çevreyi oluşturmasında etkilidir. Doğanın kendinde değerli olmaktan ziyade insanın araç olarak kullandığı bir tüketim nesnesi haline gelmesi insanın bakış açısı ile gerçekleşmiştir. İnsanın doğayı bu gözle değerlendirmesi etik zeminde insan ile alakalıdır. Doğada etik yoktur. Ona etik değeri yükleyen insandır. Bu nedenle doğa, sonrasında çevre kendi içerisinde etik bir problem teşkil etmez. Çevre, insan merkezli bakınca etik bir problem

oluşturmaktadır. Doğa ya da çevre etik açıdan bir sorunsal teşkil etmez. İnsanın doğaya yüklediği anlam çerçevesinde etik bir sorun olmaya başlar.

Gelinen noktada doğa insan ilişkisi sonucu doğanın iflasından söz edebiliriz. Bu iflas karşısında insan çözüm üretme yolunda etik zeminde arayışlar içine girmiştir. Ancak her bir yaklaşım kendi içinde özellikle uygulanabilirlik açısından zayıflıklar arz etmektedir. Bu nedenle çevre etiklerinin metafizik ve dolayısıyla pratik yönden bir çözüme ulaşamaması yeni yolların arayışına ihtiyacı gündeme getirmektedir. Çevrenin etik bir problem olmasının ötesinde metafizik bir problem olduğu sonucuna vardığımız bu çalışmada süreç metafiziğinin alternative olabileceği tartışılmıştır. Süreç felsefesinin yöntem olarak ve yeni bir metafizik olarak önerdiği insanın doğanın bir parçası olduğu yaklaşımı önem arz etmektedir. İnsan doğanın dışında durarak doğayı değerlendiren, ona yön veren bir varlıktan ziyade bu bütünün bir parçası olduğunu savunur.

Çevrenin başta metafizik olmak üzere ekonomik ve ekolojik açıdan gözetilmesi gerekmektedir. Tüm bu disiplinlerin ortak bir sentezi ile değerlendirilmesi çözüm için yol açıcı olabilir. Bu noktada tezin temel argümanı süreç metafiziği olmamakla beraber, ilerleyen çalışmalar için üzerinde durulması gereken bir konudur.

Kaynakça

Kitaplar

- Çalgüner, T. (2003). Çevre Mi Ekoloji Mi? Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Çotuksöken, B. (2012). İnsan Hakları ve Felsefe, İstanbul, Papatya Yayıncılık.
- Önder, T. (2003). Ekoloji, Toplum ve Siyaset. Ankara: Odak.
- Özdemir, İ. (2008). *The Ethical Dimension of Human attitude Towards Nature*. İstanbul: İnsan Publications.
- Özlem, D. (2004). *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Agarwal, B. (1992). The Gender and Environmental Debate: Lessons From India.
- Aristoteles. (2012). Metafizik. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Arneil, B. (1999). Politics and Feminism. UK-USA: Blackwell Publishers Ltd.
- Barker, T. (tarih yok). *Process and (Mixed) Reality: A Process Philosophy for Interaction in Mixed Reality Environments*.
- Bolay, S. (2004). Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Boztaş, D. (2006). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Topumlarda Çevre Sorunsalı. Sivas.
- Capra, F. (1982). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ceran, Y. (2012). Whitehead: Bir Yöntem Olarak Metafizik Nedir? *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* (s. 301-343). içinde İstanbul: Küre Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2001). *Metafiziğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *Uygualmalı Etik*. İstanbul : Say Yayınları.
- Coşkun BAKAR, A. B. (2009). Metaller ve İnsan Sağlığı : 20. yüzyıldan Bugüne Miras Kalan Çevre Sağlığı Sorunu. 162-185. Nevşehir.
- Collingwood, R. (1999). Doğa Tasarımı. Ankara.
- Demir, M. (2012). Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek: Ekofeminizm. Doğu Batı.

- Ellul, J. (2003). *Teknoloji Toplumu*. (M. Ceylan, Çev.) İstanbul: Bakış Yayınları.
- Eryılmaz, Ç. (2005). *Kültürel Ekofeminizmin Eleştirisi*. Ankara.
- Frodeman, J. B. (2009). Deep Ecology. *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy* (s. 206).
- Frodeman, J. B. (2009). *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Macmillan Reference USA.
- Göksel N. Demirer, T. E. (2000). *Ekoloji Politik*. Ankara: Maki Basın Yayın.
- Güney, E. (2007). *Çevre Bilim Sözlüğü*. Ankara: Sabev Yayınları.
- Hamamcı, C., & Keleş, R. (1993). *Çevrebilim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Heidegger, M. (1998). *Bilim Üzerine İki Ders*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Heidegger, M. (1998). *Bilim Üzerine İki Ders*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Heidegger, M. (1991). *Metafizik nedir?* (Y. Örnek, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe ilişkin Soruşturma*. (D. Özlem, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Heywood, A. (1992). *Political Ideologies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Holy-Luczaj, M. (2015). Heidegger's Support for Deep Ecology Reexamined Once Again: Ontological Egalitarianism, or Farewell to the Great Chain of Being. 45-66.
- İbrahim Özdemir, M. Y. (1995). *Çevre Sorunları ve İslam*. Ankara.
- İslam, B. (2000). *Ekoloji Terim Sözlüğü*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Jamieson, D. (2008). *Ethics and the Environment- An Introduction*. Cambridge: Cambridge University press.
- Jardins, J. R. (2006). *Çevre Etiği/Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Krishnamurti, J. Doğa ve Çevre Üzerine. İstanbul: Ayna Yayınevi.
- Leopold, A. (1948). *The Land Ethic*. from A Sand County Almanac.
- Marias, J. (1967). *History Of Philosophy*. New York: Dover Publications.
- Marx, K. (2000). *1844 El Yazmaları*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2003). *Kapital 1.Cilt*. (A. Bilgi, Çev.) Eriş Yayınları.
- Merchant, C. (2003). *Reinventing Eden/ The Fate of Nature in Western Culture*. New York: Routledge.

- Naess, A. The Deep Ecological Movement Some Philosophical Aspects. G. Sessions içinde, *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (s. 65-83). London/Boston: Shambhala Productions.
- Plumwood, V. (1995). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Ruşen Keleş, C. H. (1994). *Çevrebilim*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sarkar, S. (2012). *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. John Wiley and Sons.
- Smith, M. (2001). *An Ethics Of Place*. 147.
- Tanilli, S. (1999). *Çevre Teknik ve Felsefe*. 35-39.
- Taslaman, C. (2013). *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Toulmin, S. (2002). *Kozmopolis/ Modernitenin Gizli Gündemi*. İstanbul: Pradigma Yayınları.
- Tuncay, F. (1994). *Yunanca Türkçe Sözlük*.
- W.Taylor, P. (2011). *Respect for Nature*. Princeton University Press.
- Whitedead, A. N. (2011). *Düşünme Biçimleri*. (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yardımcı, S. (2006). *İnsan- Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*. 47. Ankara.

Makaleler

- Aslanoğlu, R. (1993-1994). Değişen Evren Paradigmaları İçinde Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bakış. *Birikim Dergisi*, 38-44.
- Bulaç, A. (1993-1994). Çevre Sorununa Alternatif Arayış. *Birikim Dergisi*, 28-34.
- Çakmak, C. (1999). Physis'den Res Exstansa'ya Doğa ve Teknik Anlayışları. s. 77-86.
- Çelik, O. B. (2005). Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik. *Sosyo-Ekonomi Dergisi*, 61-76.
- Fazlıoğlu, İ. (2011). www.ihsanfazlioglu.net. Şubat 3, 2016 tarihinde <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=244> adresinden alındı.
- Gözel, Ö. (2014). Teknoloji ve Teemmül. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 19 (36), 197-227.
- Hülya Baykal, T. B. (2008). Küreselleşen Dünya'da Çevre Sorunları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (9).
- İmga, O. (2010). Paradigmanın Dönüşümü: Ekolojik Felsefeyi Etkileyen Bilimsel Çalışmalar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 18-30.

Kaypak, Ş. (2013). Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (31), 18-34.

Maltaş, A. (2015). Ekoloji Ekseninde İnsan-Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 1-8.

Özdemir, İ. ((Tarih Yok)). *Çevre Biliminin Gelişiminde Çevre Ahlakı'nın Önemi*. Kasım 24, 2015 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1705/18244.pdf>. adresinden alındı.

Şakacı, B. K. (2011). İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirilmesi. *Doktora Tezi* . Ankara.

Türk Dil Kurumu. (2017). <http://tdk.gov.tr> adresinden alındı

Tamkoç, G. (1994). Derin Ekolojinin Genel Çizgileri. *Birikim* (57-58), 87-91.

Tepe, H. (1999). Çevre Etiği: Toprak Etiği mi Yoksa İnsan Etiği mi. *Felsefelogos* , 41-55.

Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe Anabilimdalı.

Toprak, Z. (tarih yok). *Çevre Etiği ve Çevre Felsefesi*. Ocak 13, 2017 tarihinde [kisi.deu.edu.tr: kisi.deu.edu.tr/.../zerrin.toprak/cevre%20felsefesi%20ve%20cevre%20etiği%20\(1\).do...](http://kisi.deu.edu.tr/kisi.deu.edu.tr/.../zerrin.toprak/cevre%20felsefesi%20ve%20cevre%20etiği%20(1).do...) adresinden alındı

Yalçın, O. (2010). Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar; Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji, Ekofeminizm. Ankara: Yüksek Lisans Tezi.

Özgeçmiş

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Selma SAV

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 18 Aralık Haziran 1989, Malatya

Elektronik Posta: selmasav90@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	İÜ, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü	2013
Yüksek Lisans	İMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı	2017

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2013	Mustafa Yeşil İmam Hatip Ortaokulu	İngilizce Öğretmenliği
2015- Halen	İsmek	İngilizce Öğretmenliği

YABANCI DİLLER

İleri düzeyde İngilizce, başlangıç düzeyinde Farsça, Arapça, İspanyolca, Klasik Yunanca.

HOBİLER

Kat'ı sanatı, ebru sanatı.

